

DOĞU AVRUPA TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI

-Altın Orda Öncesi Dönem-

Osman Karatay*

Bozkır merkezli Avrasya'nın jeopolitiğinde, tabii yer yapılarının yanında, tarihin işleyişinde esas belirleyici unsur pekişmiş büyük etnik blokların aşılmasındaki zorluk olmuştur. Fazla nüfusa karşı çok hassas olan ve en ufak fazlalığı dahi hemen ihraç eden Orta ve İç Asya bölgesi, kuzeybatıda, kuzeyde ve doğuda yaşamaya müsait olmayan sert iklimli bölgeler, güneydoğuda dünyanın en pekişmiş nüfusuna sahip Çin, orta güney boyunca dünyanın en yüksek dağları ve geniş çöllerden oluşan bir set, güneybatıda ise güçlü bir gelenek etrafında şekillenmiş İran tarafından çevrelenmiştir. Bu kadar geniş bir bölge için tek çıkış kapısı, dolayısıyla, Hazar denizi ile Urallar arasındaki geçit olmuştur. İdil ve Yayık nehirleri üzerinden Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bu geçit, veya haklı ismiyle *Kavimler Kapısı*, hareket etmeye en müsait coğrafi yapı olan bozkırın bir parçası olması, Orta Asya'ya fazla uzak olmaması, Doğu Avrupa'da Asya'dan gelenleri engelleyecek bir gücün, Çarlık Rusya'sının yükselişine kadar çok nadir ve kısa müddetle bulunması, Doğu Avrupa'nın göçebelğe müsait bozkır kuşağı, onun hemen yukarısındaki orman kuşağı ve doğrudan Akdeniz ticaretine, dolayısıyla medeniyetin göz alıcı ürünlerine açılan Karadeniz sahilleri ile, yaşamaya son derece müsait, aynı zamanda da Orta Asya kadar tehlike içermeyen, yaşaması kolay bir bölge idi. O kadar ki, buraya gelen topluluklar çoğu kez kendilerini savunmak üzere bir devlet kurma ihtiyacı bile duymuyorlardı.¹ Orta Asya'nın sürekli kargaşa ve buhran dolu hayat şartlarına mukabil, Doğu Avrupa nispeten cazip bir yaşama alanı sunuyordu. Bu ise buraya sürekli bir nüfus akışını teşvik etmiştir.

* Osman Karatay, KaraM Araştırma ve Yayıncılık, Çorum.

¹ Bkz. Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ankara, 2002, s.68, 233; "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış" *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, Ankara, 1996, s.47-63, bkz. s.51.

Bu çerçeveyi Orta Asya-Doğu Avrupa ilişkileri için genel olarak söyleyebiliriz. Türk tarihinin önemli bir kısmı Orta Asya çıkışlı olmakla birlikte, son çalışmalarda gösterildiği üzere, Ortadoğu'nun yerlisi olan, Kafkasların güneyindeki bölgeden kuzeye doğru hareket eden ve Türklerin anayurdunun Orta veya İç Asya olduğu yönündeki savları tartışmalı hale getiren kimi Türk toplulukları da Doğu Avrupa'nın en azından erken tarihinde çok önemli rol oynamışlardır.

Kuzeyden ve batıdan gelen kimi German asıllı topluluklar da eklenince, bu bölgeyi tarihini bildiğimiz 2000 yıl boyunca (M.Ö 500-M.S. 1500) etnik toplulukların sürekli girip çıktığı, etnosların sürekli yanıp söndükleri, sabit ulus ve dil yapılarının bir türlü oturmadığı, hayatın her alanındaki her şeyin geçici mizaçta kaldığı bir tarihî resmi geçit alanı olarak görmek mümkündür. Tarihte ilk kez olarak Rus dili ve etnosu, bu kez çok aşırıya kaçarak, dünyanın başka yerlerinde görülmeyen genişlikteki bir bölgede bütünlüğü sağlamıştır. Bizim şahsi kanaatimiz, Rus devletinin durumuyla doğrudan bir ilişkisi olmamak üzere, Rus etnosunun artık dinamizmini kaybedip sönmeye başladığı yönündedir. Etnik süreçlerde boşluk ve durağanlık olmaz. Ruslaşmanın durması, onun bir dönem yutmaya çalıştığı diğer etnosların (nüfus artış hızıyla doğrudan orantılı olmaksızın) yükselmesi demektir.

Türkiye'de Türk tarihi açısından son derece önemi haiz ve en fazla hatıralarımızın bulunduğu yerlerden birisi olan Doğu Avrupa, daha kesin tarihi sınırları ile güneyde Hazar denizi, Kafkas dağları, Karadeniz ve Tuna, kuzeyde uzun bozkır kuşağına paralel uzanan orman bölgesi, doğuda İdil nehri ve batıda Avusturya Alpleri ile sınırlanan bölge hakkındaki araştırmaların son derece kıt olduğunu söylemeye gerek yok. Toplu bir bakış sunacak eser kıtlığı ise daha fazladır. Akdes Nimet Kurat'ın ilk baskısı 1972 yılında çıkan *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı kitabı bu alanda duyulan ihtiyacı hakkıyla karşılamış, daha önce yazılıp 1976'da yayınlanan *Türk Dünyası El Kitabı*'nın "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri" adlı bölümünü de yine aynı alim yazmıştır. Türkçe'deki toplayıcı en yeni çalışma ise, bu alanın üstadlarından Pritsak'a ait olan, *Türkler*'de yayınlanan 2002 tarihli "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri" adlı makaledir.

Doğu Avrupa tarihinin geneliyle ilgili, yukarıda sunduğumuz taslağı belirledikten sonra, zaman sırası ile buradaki çeşitli Türk topluluklarını inceleyeceğiz. Diğer toplu çalışmalarda hızlı geçilen veya bakış açısı farkları içeren kimi konuları burada nispi bir ayrıntıyla ele alacağız; kimi konularda yeni savlar önereceğiz. Bir başka farklılık olarak da Hun önce-

si döneme vurgu yapacağız. Bu yönleriyle bu makalenin en ileri çalışma olduğu kuşkusuzdur. Öte yandan, bu makale özet bir çalışma olduğundan, tartışmalı konular haricinde başka yerlerde bulunabilecek ayrıntılara fazla girmeyecek, özellikle olaybilgisini hızlı geçmeye çalışacağız. Kaynakçaya da mümkün olduğunca, yalnızca Türkçe’de mevcut eserlerin alınmasına özen gösterilmiş, diğer dillerdeki eserlere ihtiyaç olduğunda gönderme yapılmıştır.

1) Hun Öncesi Dönem

Bilim dünyasında çoğunlukla, ortada ciddi deliller olmaksızın ve büyük ölçüde ön-kabullere dayanarak Türklerin anayurdunun İç Asya olduğu kabul edilmekle birlikte, Avrupa tarihinin zaman bölümlenmesinde Ortaçağ ve sonrasına tekabül eden dönemde (Hun, yani 5. yy sonrası) ismi geçen pek çok Türk topluluğunu, hatta bizzat Türk ismini taşıyan bir topluluğu, Hun öncesi dönemde Doğu Avrupa’da, ondan daha önceki dönemde, yani M.Ö. çağlarda ise Ortadoğu’da görüyoruz. *Kiengir, Subar, Az, Turukku, Hurri, Mitanni, Kut, Uti, Koman* ve *Arme* gibi Ortadoğu asıllı, Türkçe’ye benzer diller konuşan halklara karşılık, bunların yaşadığı bölge olan şimdiki Azerbaycan-Kuzey Irak-Doğu Anadolu’nun önce Sami toplulukların baskısı, ardından da Pers ve Helen-Makedon istilalarıyla yaşanmaz hale gelmesiyle, Doğu Avrupa’da ve kısmen Orta Asya’da *Kenger, Suvar, Az/As, Türk (Turkae), Gur/Oğur, Müyten, Kutrigur, Utrigur, Kuman* ve *Armen* gibi Türk boylarının görünmeleri, haklı bir mantiki sebeple bunların kaynağının söz konusu bölge olduğunu akla getirmektedir. Daha önce incelediğimiz² bu konunun ayrıntılarına burada girmeyecek ve Doğu Avrupa’nın Hun öncesi tarihinde Türkler konusunu, iyi bilinen topluluklara ağırlık vererek hızlı bir şekilde geçeceğiz.

Doğu Avrupa’da, ismini ve kısmi tarihlerini bildiğimiz ilk topluluk, Kafkasların ve Karadeniz’in kuzeyinde iken Sakalar tarafından sürülen (M.Ö. 8. yy sonundan itibaren) ve önemli bir kısmı Anadolu ve Azerbaycan’a geçen Kimmerlerdir. Bunlar hakkındaki araştırmalar yavaş bir seyirle sürmektedir. Bozkır geleneğini tam olarak yansıtır. Buna dayanarak Kimmerleri Ön-Türklerden sayan bilim adamları vardır.³ Kimmerlere Bulgar bahsinde de temas edeceğiz.

Tarihini alaca karanlıkta takip edebildiğimiz ilk siyasi oluşum ise İskitlerin (Saka) devletidir. Orta Asya’da isimleri Saka olarak geçen toplu-

² Bkz. Karatay, Osman, *İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara, 2003, s.61-99.

³ Tarhan, Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler” *Türkler*, yay. Kemal Çiçek vd., Ankara, 2002, C.1, s.598-611, bkz. s.602.

lukla bağlantılı olduğu anlaşılan ve Avrupa'ya sonradan, Kimmerleri kovalayarak gelen topluluğa eski Yunan kaynaklarında *Skythae* denir.⁴ Bizde bu kelimenin yapısı araştırılmadan, Türkçe'nin sözcüğündeki iki ünsüzün önünde bir ünlü türetme kuralına uydurularak, tarihi hiçbir geçerliliği olmayan *İskit* biçimi elde edilmiştir. Yunanlıların kullandığı biçim büyük ihtimalle, Avrasya bölgesinin en yaygın çoğul eki olan ve bir dönem Türkçe'de kullanıldığının da izleri bulunan *-t*'ye sahip bir *Saka* kelimesinden başka bir şey değildi: *Saka + ut/ut > Skit*.⁵ Onların çağdaşı olan pek çok Avrasya kavminde bu ek kullanılmaktadır: *Komod > Komodot*, *H(y)un > Hionit*, *Eftal (Abdal) > Eftalit*, *Kidar(a) > Kidarit*, *Masaha > Massaget*, *Maskut*, *Tissaget*, *Paralot*, vb.

Öte yandan, Herodot'un verdiği bir ayrıntı da bu konuyu açıklamaya yardımcı olabilir. Ona göre, Sakalar *Skith* soyundan idi.⁶ Bu ifade kelimenin tercüme olduğu anlamına da gelebilir. *Saka*'yı Türkçe açıklamak isteyenler *sak > say > yay* kelimesine,⁷ Hint-Avrupa dillerinde açıklamak isteyenler ise İranî *skuda*, Eski Yüksek Almanca *skuzzo*, Eski İngilizce *scytta* gibi kelimelere dayanılarak önerilen ve okçu anlamına gelen **skeuta* köküne müracaat ederler.⁸ Dolayısıyla, bu son biçimlere yakın olan Eski Yunanca *skyth* kelimesinin veya bir benzerinin söz konusu halkın esas ismi olmayıp, aynı/yakın anlama gelen *sak* kelimesinin tercümesi olduğu anlaşılıyor. Bu durum, çoğul eki *-t* kuramını bertaraf etmez. Belki her ikisini birden göz önüne almalıyız.

Sakalardan bize, çoğu özel adlar olmak üzere, çok az dil malzemesi kalmıştır ama bunların hemen tamamını rahatlıkla Türkçe ile açıklamak mümkündür.⁹ Bu konudaki deliller Hunlardan çok daha fazladır. Saka devlet ve siyaset kültüründe tamamen bir Türk bozkır devletini bulmak mümkündür. Savaş taktikleri Turan halklarına özgü olup başka yerlerde görülmeyen esaslara dayanıyordu. Sonradan, özellikle Karadeniz kıyılarında Yunanlılardan etkilenmekle birlikte, sanatları hayvan motifli bozkır

⁴ Sakalar ile "Skyth"ler arasındaki bağlantıyı inceleyen bir çalışma olarak bkz. Durmuş, İlhami, "Sakalar İskitler mi?" *Kırım*, sayı 3 (1993).

⁵ Togan, Zeki V., *Unumî Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s.35.

⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, 3. Baskı, İstanbul, 1991, VII/64 (s. 345).

⁷ Durmuş, İ., "İskitlerin Kimliği" *Türkler*, C.1, s.620-627, bkz. s.622.

⁸ Golden, *Türk Halkları*, s.37.

⁹ Durmuş, İ., *Sakalar (İskitler)*, Ankara, 1993, s.45; Çay, Abdülhalık – Durmuş, İ., "Sakalar" *Türkler*, C.1, s.576-597, bkz. s.583-584. Özel adların açıklaması için bkz. Ağasıoğlu, Firidun, *Azer Xalqı (Seçme Yazılar)*, Bakı, 2000, s.69-71, 77-83, 95-96; Karatay, *İran ile Turan*, s.158-162.

bezeme sanatının bir ön biçimidir.¹⁰ İnançları ise, Yunancaleştirilmiş kavramlarla bize aktarılsa da, açık şekilde tek Tanrılı eski Türk inanç sistemini yansıtıyordu. Göçebe hayat tarzları hakkındaki betimlemeler ise tamamen sonraki Türk göçer topluluklarının tariflerine uymaktadır.¹¹

Eskiçağ'ın Sakaları günümüzdeki Kuzeydoğu Sibiryalı Sakha (Yakut) Türklerini akla getirmektedir. Dilbilimcilere göre Sakha Türkçesi Ana Türkçe'den Ön-Türkçe döneminde kopmuştur. Bu ise, Orta ve İç Asya'da Hun gücünün yükselmesiyle Sakaların devletlerini kaybetmeleri ve dört bir tarafa dağılmaları zamanına denk gelir. Ancak Saka ve Sakhalar arasında bağlantı kurabilmek için daha fazla delile ihtiyaç vardır. Özellikle dilbilim alanındaki çalışmaların bu yönde yoğunlaşması gerekir.

Sakalar, İç Asya'da meydana gelen ve Hunları (Hiung-nu) zor durumda bırakarak komşularına saldıran kuraklıkların ardından batıya doğru hareket etmişlerdir. (M.Ö. 9. yy sonu, 8. yy başı). Batı bozkırlarına girip Kimmerleri ülkelerinden atmış ve kendileri hakim olmuşlardır. Bu esnada Orta Asya'nın da tamamen Saka egemenliğinde olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla, tarihte bilinen ilk büyük Avrasya devleti 8. yy içinde Sakalar tarafından kurulmuştur.¹²

Sakalar Kimmerleri Kafkasların güneyinde de kovalayarak Ortadoğu kavimleri ile temasa geçtiler. Arada kısa süreli anlaşmalar olmasına rağmen, Doğu Anadolu'da hakim olan yerli Urartulara karşı genellikle saldırgan bir tutum izlemişler ve en sonunda devletlerini yıkmışlardır (M.Ö. 585 civarı). Asurlularla ilişkiler ise genellikle ittifak çizgisinde olmuştur. Bu ittifak batıda Kimmer, doğuda ise Medleri hedef almıştır. Saka hakimiyeti M.Ö. 611 yılında, 28 yıllığına Filistin'e kadar uzanmıştır. İran'da Pers gücünün yükselmesinden sonra yaklaşık bütün Ortadoğu kısa sürede Pers hakimiyetine girmiş, bunun ardından Orta Asya ve Doğu Avrupa'da Perslerle Sakalar hakimiyet mücadelesine başlamışlardır. Daryuş/Darius, M.Ö. 518-517'deki Orta Asya seferinin ardından 513 yılında da Anadolu ve Balkanlar üzerinden meşhur Doğu Avrupa seferine başlamıştır. Dev bir orduyla Tuna'yı geçerek Karadeniz kuzeyindeki Saka ülkesine giren Daryuş, göçebe Sakaların sürekli geri çekilmeleri ve Pers ordusunu bozkırda yormaları yüzünden başlayan moral bozukluğunu engelleyememiş, ordusu perişan halde Tuna üzerinden geri çekilmiştir.¹³ Bundan sonra

¹⁰ Tarhan, "Kimmerler ve İskitler", s.600.

¹¹ Tarhan, *a.g.m.*, s.598-602. Tartışmaları toplayan bir metin olarak bkz. Durmuş, "İskitlerin Kimliği" s.620-627; Karatay, *İran ile Turan*, s.145-165.

¹² Bu devlete toptan bir bakış ve sonraki efsanelere yansıyan bilgilerin tahlili için bkz. Karatay, *İran ile Turan*, s.172-188.

¹³ Çay - Durmuş, "İskitler", s.588-591.

hem Persler, hem de Sakalar güç kaybetmişler, Pers devleti İskender istilasıyla son bulurken, Sakalar da belirttiğimiz gibi, M.Ö. 2. yy içinde tamamen ortadan kalmışlardır.

Sakaların hemen ardından Batı bozkırlarında Sarmat adını taşıyan topluluk ve birlik görünür. Bunlar daha Doğu Avrupa'da Saka gücü dorukta iken, Herodotos'ta *Sauromata* adıyla anılmışlardır (M.Ö. 5. yy).¹⁴ Kimi bilginlerin *Sarmat* ile *Sauromat*'ın özdeşliğine itiraz etmelerine rağmen, bugün baskın görüş bu ikisinin aynı kavim olduğu yönündedir. Herodotos'a göre bunların yurdu Azak denizinin kuzeydoğu ucundan 15 gün uzakta, Sakaların doğusundadır.¹⁵ Bu ise İdil nehrinin hemen doğusuna, bugünkü Başkurdistan topraklarına denk gelir.¹⁶ Sarmatlardan bin yıl sonra bir Bizans kaynağında, bu topraklardan çıktığı bilinen Macarların bir kabilesinin adı *Gyarmat* olarak geçer.¹⁷ Bundan da bin yıl sonra, bugün biliyoruz ki bir Başkurt kabilesinin ismi *Yurmat*'dır.¹⁸ Aşağıda geçeceği üzere, iyi bilinen Macar-Başkurt bağlantısını araştıran alimler *Gyarmat* ile *Yurmat*'ı bağlamakta tereddüt etmemişler, ancak Sarmat kelimesine uzanmamışlardır. Buna cesaret eden tek alim olan Mándoky ise, Sarmatların bir İranî halk olduğu ön-yargısını aşamayarak, söz konusu Türkçe-budun adının İranî asıllı olduğunu öne sürmüştür.¹⁹

Halbuki, sadece günümüzdeki bir Türk boyu ve onun Macarlığın oluşum çağındaki haberlerine dayanarak bile bir Sarmat bağlantısı kurulabilir. Genel Türkçe y'nin karşılığı Macarca'da gy sesidir: örn. *yula* = *gyula*, *yapağı* = *gyapjú*, *yas* = *gyász*, *yoğur* = *gyúr*-, vb. Aynı şeyi *gyarmat* = *yurmat*'da da görüyoruz. Bu seslerin, her ikisinin de kaynağı olan Ana Türkçe'deki karşılığı ise, Çuvaşça ve Sakhaca'da korunmuş kimi unsurlardan anladığımız üzere, *s/s* ünsüzüdür: Örn. Çuvaşça *şin*- (yen-), *şil* (yol), *şit* (yut-), *şim* (yün), Sakhaca *sette* (yedi), *süs* (yüz), *sās* (yaz), vb. Dolayısıyla, *sarmat* > *gyarmat*, *yurmat* diyebiliriz.

Sarmatlar, Büyük Saka İmparatorluğu içindeki boylardan biriydi ve Saka gücünün çöküşüyle bozkırda idareyi ele almışlardır. Onların devleti

¹⁴ Herodotos, IV, çok sayıda paragraf.

¹⁵ Herodotos, IV-21 (s.198).

¹⁶ Melyukova, A. İ., "İskitler ve Sarmatlar", çev. İ. Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul, 1999, s.158.

¹⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik – R. Jenkins, Washington, 1967, s.174-175.

¹⁸ İncelemeler için bkz. Berta, Árpád, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. N. Demir – E. Yılmaz, Ankara, 2002, s.57-65; Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Ankara, 1988, s.124.

¹⁹ Berta, *Türkçe Kökenli*, s.58.

de çok değişik halklardan oluşuyordu. Ancak, tarihçilikte *Kralî Sarmatlar* olarak bilinen esas Sarmatların Sakalardan çok farklı olmadığı anlaşılıyor. Hippokrates'e göre Sarmatlar bir Saka boyudur.²⁰ Herodotos'a göre de Sarmatlar Saka dilini "*bozuk bir şekilde*" konuşuyorlardı.²¹ Zaten bu iki halkın menşe efsaneleri de aynı köke işaret eder. Bu durum, her iki halkın lehçe farkıyla aynı dili konuştuklarını ve aynı kökten geldiklerini gösterir. Dolayısıyla Saka ve Sarmatlardan herhangi birinin Türklüğü hakkındaki deliller diğerine de uygulanabilir.

Sarmat birliği çeşitli boylardan oluşuyordu. Bunlar arasında en iyi bilinenleri, *Kralî Sarmatlardan* başka, *Yazıg, Ugor, Alan, Roksolan* ve *Siraklar*dır. Bunlardan *Yazıg* kelimesi Türklüğü akla getirmektedir.²² 9. yy'da geçen bir Peçenek boyu *Giazi* (< *Yazı*),²³ 11. yy'dan bir Kıpçak boyu²⁴ ile Macaristan'a yerleşen bir Kuman boyu *Jazig* ismini taşırlar.²⁵ *Yazıg*lar Orta Avrupa'ya geçmişler, Roma arazisine akınlarda bulunmuşlardır.²⁶ Bunlardan bir kısmının Dalmaçya bölgesinde yerleştirildiği biliniyor. Hun çağında da *Yazıg*ların ismi geçmekte idi. Daha sonra ortadan kaybolmuşlardır. Kafkasların güneyine geçen ve Azerbaycan'da yerleşen *Siraklar* hakkında da ileri çalışmalar yapılmış ve Türk oldukları gösterilmiştir.²⁷ Diğer boylar hakkında ise tartışmalar sürmektedir ve *Ugorlar* hariç, İranî kökenli olduklarına inanılır.

M.Ö. 2. yy ile M.S. 2. yy arasında Batı bozkırlarına hakim olan Sarmatlar, yerlerini İskandinavya'dan gelen Gotlara bırakıncaya kadar bu bölgede siyasi birlik sağlamışlar, adeta doğudaki Büyük Hun gücüne batıdaki boyların karşılığı olmuşlardır. Merkezdeki Sarmat etnosu sönmüce birlik içindeki boylar da kendi yollarını çizmişlerdir. Bunlardan *Yazıg*lar Macar ovası ve Adriyatik kıyılarına doğru yayılırken, Sarmatlar ve *Roksolanlar* Karpat havzası ve kuzeyinde bulunmuşlar, sonraki Slavların etnik temeline katkı yapmışlardır. Alanlar, bir kısmı 4. yy sonlarında

²⁰ Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, Ankara, 1997, s.42.

²¹ Herodotos, IV/117 (s.223).

²² Kurat, A. Nimet, "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, C.I, 3. Baskı, Ankara, 1992, s.176.

²³ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s.167.

²⁴ Togan, *UTTG*, s.198-199; Yılmaz, Salih, "Kıpçak Türkleri ve Yerleştikleri Sahalar" *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 140 (Eylül-Ekim 2002), s.56.

²⁵ Pálóczy-Horváth, "L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie" *Acta Orientalia Hungaricae*, XXIX (1975), s.323.

²⁶ Durmuş, İ., "Sarmatlar" *Türkler*, C.I, s.637-647, bkz. s.637-639.

²⁷ Toplu bir çalışma olarak bkz. Durmuş, İ., "Siraklar" *Gazi Üniv. Fen Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I/sayı 2 (1997).

Hunlar tarafından sürülünceye kadar Kafkasların kuzeyinde kalmışlar, Siraklar ise Alanların hemen güneyinde bulunarak Kafkaslardan aşağıya doğru yayılmışlardır.²⁸ Hun çağına gelindiğinde, Alanlar hariç, bütün Sarmat toplulukları etnik olarak sönmüş durumdaydılar ve sadece kimi kalıntılarına rastlanıyordu. Bunlar kuşkusuz Doğu Avrupa'nın sonraki halklarının soy hazinesine katkı yapmışlardır.

İsimlerini hakim oldukları tüm topluluklara yaymalarından Saka ve Sarmatların güçlü birer devlet kurduklarını anlıyoruz, ancak bunun ne ölçüde merkezi olduğu ve de etnik süreçleri ne ölçüde etkilediği konusunda bir fikrimiz bulunmamaktadır. Dolayısıyla, bozkırdaki doğal yapıyı burada da peşin olarak kabul etmek, yüzlerce kabilenin çok gevşek bağlarla merkeze bağlanmış olarak yaşadığını öngörmek durumundayız. Bunların çok az bir kısmının isimleri bize ulaşmıştır ve bunların da çok az bir kısmı hakkında kaydedeğer çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Eskiçağ'ın iki dahi coğrafyacısı Ptolemeus ve Strabon'un verileri hâlâ Türk bakış açısıyla tetkiki beklemektedir.

Mesela Ptolemeios'ta geçen *Savaroi* ve *Soubinoi* budun adları düşündürücüdür.²⁹ Zira, yerleşik kanaatlere göre Sabir Türkleri 5. yy ortalarında Avrupa'ya gelmişlerdir ve bundan önceki kökleri Asya'nın doğusunda aranır.³⁰ Halbuki, Oğurlar bahsinde göreceğimiz gibi, sözde ilk kez zikredildikleri 463 yılından en az iki yüzyıl önce, aynı topraklarda, Orta İdil boylarında bulunuyorlardı. Öbür türlü, Ptolemeios'taki kelimeyi açıklayamayız. Yaklaşık bugünkü Başkurdistan arazisinde yaşadıkları belirtilen Subınlar ise İdil boyu Türklerinin ilk tabakası olan ve isimleri Tatarların halen kutladığı *Saban Toy*'da yadigar kalan, ayrıca da Başkurtların bir oymağı olarak hâlâ varlığını sürdüren³¹ bir Türk topluluğudur. Hun öncesi dönemde bunların Doğu Avrupa'da varlığı, alıştığımız tarih kalıplarının yıkılması gerektiğini göstermektedir.

Bizzat Hunların ismi, batıya meşhur göçlerinden çok önce Avrupa'da geçmektedir. Ptolemeios'ta geçen *Khounoi* ifadesi Hunlardan başka bir şey olmasa gerektir.³² Onun çağdaşı Dionisius Pariegetus da hemen gü-

²⁸ Durmuş, *Sarmatlar*, muhtelif sayfalar; "Sarmatlar", muhtelif sayfalar.

²⁹ Alemany, Agustí, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln, 2000, s.99-101.

³⁰ Czeglédy, Károly, *Turan Kavimlerinin Göçü*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1999, s.105.

³¹ Togan, *UTTG*, s.162.

³² Togan, *UTTG*, s.162, bunları bir Kıpçak uruğu olan Kunlarla ilişkilendirir. Halbuki, eğer Hunlardan başka bir topluluk iseler, Kunlar Asya'nın doğusunda türemiş ve Kıpçak çağında batıya göç etmişlerdir (bkz. Golden, Peter B., "Güney Rusya Boz-

neyde, Kafkaslarda yaşayan Hunlardan bahseder.³³ Değişik kaynaklardan bize ulaşan veri içinde ilk bakışta dikkati çekenler ise kuşkusuz Türk kelimesini çağrıştıranlardır: Örneğin Herodotos'taki (M.Ö. 5. yy) tartışmalı *İurkae* yazılışına mukabil,³⁴ Pompeius Mela ve Plinius Secundus'ta geçen *Tyrkae* kelimesi doğrudan Türk'ü çağrıştırmaktadır.³⁵ Sinor'un ifadesiyle, Hun öncesi dönemde Doğu Avrupa'da çeşitli Türk topluluklarının varlığı konusunda artık şüpheye mahal kalmamıştır.

Kaldı ki, Slav ve dillerinin en erken kelime varlığına işaret eden pek çok kelime Doğu Avrupa'da bildiğimiz dönemin öncesinde de yoğun bir Türkçe etkisi yaşandığını göstermektedir. Birkaç örnek verirse; Sırp. *urla-* 'bağırmaq', Türk. *urla-* 'acıyla bağırmaq'; Sırp. *tvori-*, Rus. *tvori-*, Leh. *tworzy-* 'yaratmaq, türetmek, üretmek, kurmaq', Türk. *türe-*, Sırp. Rus. Leh. *oko* 'göz', Türk. *oku-*; Rus. Leh. *kosi-*, Türk. *kes-*, vb.³⁶ Kurat'a göre en erken Slav dilinde bulunduğu anlaşılan *koza* (keçi), *bykü* (boğa), *volü* (ulak, öküz), *tvarögu* (peynir) ve *kony* (at) gibi kelimeler Türkçe'den geçmiştir.³⁷

İki küçük örnekle bu konuyu bitireceğiz. Sarmat çağı sonlarında Karadeniz'in kuzeydoğu köşelerinde faaliyet gösteren, bu arada denizden Trabzon'a kadar akınlar düzenleyen Navar ve Boran adlı iki halkın adı geçmektedir. Rus tarihçi Vernadsky'ye göre bunlar 'muhtemelen' Slav

---

kırlarının Halkları" çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, s.345-382, bkz. s.375; *Türk Halkları*, s.228-230.). Bu durumda araya açıklanması gereken önemli bir zaman ve mekan aralığı girer. Halbuki, Batı bozkırlarındaki adı geçen halkı Hun kabul ettiğimizde (*Hiung-nu*, *Hun* ve *Kun* adlarının benzerliğinin karşı soruları ortadan kaldırmayacağını söyleyen Czeglédy'ye rağmen, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s.97) hiçbir sorun kalmamaktadır. En az 500 yıl boyunca İç ve Orta Asya'ya hakim olmuş bir halkın küçük bazı topluluklarının İdil nehrinin batısına geçmiş olmasında yadsınacak bir şey olamaz.

³³ Dostiyev, Tarik, "Kafkasya'da Hunlar" *Türkler*, C.1, s.921-928, bkz. s.921.

³⁴ Herodotos, IV-22 (s.198).

³⁵ Sinor, Denis, "(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" çev. T. Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, der. D. Sinor, s.383-424, bkz. s.385; Togan, *UTTG*, s.13.

³⁶ Başta Rusça, Slav dillerindeki Türkçe ödünçlemelerle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır, ancak bunlar zaman olarak nadiren Avar döneminden öteye geçmektedir ve bazen Hunlara şans tanınmaktadır. Önceki dönemde bir dil ilişkisine ihtimal verilmediğinden, aslı Türkçe olan veya Türkçe ile ilgisi açık çok sayıda kelime Slav dillerinin kendi malı gibi görülmekte veya başka dillere verilmektedir. Biz farklı bir bakış açısıyla, daha erken ilişkileri göz önüne alarak bir takım çalışmalar yaptık ve bunları sürdürmekteyiz. Bkz. *Hırvat Ulusunun Oluşumu. Erken Ortaçağ'da Türk-Hırvat İlişkileri*, Ankara, 2000, s.74-84; "Türk-Slav İlişkilerinin Başlangıç Dönemleri Üzerine" *Türkler*, C.II, s.536-546; *İran ile Turan*, s.197-210.

³⁷ Kurat, "Doğu Avrupa", s.176.

asıllıdır.³⁸ Bunun tek delili ise, Türkler ve İranlılara mukabil, Slavların iyi denizci olmalarıdır. En başta bu delil tarihi gerçeklerle çelişmektedir. Slavlar denizlerden uzak bir bölgede ortaya çıktılar ve ulaştıkları üç sahilde de (Baltık, Karadeniz ve Adriyatik) tarihin hiçbir döneminde iyi denizci olamadılar. Ayrıca da denizcilik bir gelenek olamaz ve sonradan edinilebilir. Bu işi hiç bilmeyen Araplar kısa sürede Sicilya gibi dev adalar da dahil Akdeniz'in hakimi olmuşlar, onların İstanbul'a gönderdiği donanmalara 'denizcilikte iyi' Bizanslılar karşı çıkamamışlardır. Türkler ise Avrupa'nın birleşik güçlerini denizlerde çok rahat yenmişlerdir. Slav dillerinde denizcilikle ilgili kelimelerin aslında 'ırmakçılık' kökenli oluşu da bu yargıyı doğrular.

Bu iki halktan esas denizci olanı Boranlardır. Vernadsky bu kelimenin Rusça olduğunu söyler. Bu doğrudur, ancak Türkçe'den bir alıntı olarak Rusça'ya girmiştir.³⁹ Navar'ı ise mezkur tarihçi Eski İranî *nav* ('bot') kelimesiyle açıklar ve burada da kendisiyle çelişir. Denizciliği bilen Slavların, bilmeyen İranlılardan böyle temel bir kelimeyi ödünçlemeleri düşünülemez. Buna karşılık, Türkçe kökenli budun isimlerinde çok görülen sondaki *-ar* (er, insan) eki bir tarafa, bu kelimeyi On Avar'dan bir bozma olarak görmek de mümkündür.

2) Batı Hunları

Çin'in kuzeyindeki bölgeye yüzyıllarca hakim olan Hiung-nu gücünün çöküşünden kısa bir süre sonra, M.S. 375'ten itibaren Doğu Avrupa'da Hun adıyla büyük bir kavim ortaya çıktı ve Asya'nın içlerinden gelerek önce Hazar'ın ve Kafkasların kuzeyindeki Alanları, ardından Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Alman kavmi Gotları ezdi. Bu toplulukların büyük bir kısmı dehşet içinde batıya doğru göçe başladı. Gerek bunların başka toplulukları tazyiki, gerekse Hun kelimesi etrafında beliren korku dolu gizem, Avrupa'da pek çok halkın yerini terk etmesine, sonuçta bir diğerini yerinden etmesine sebep oldu ve böylece Avrupa kıtasındaki insanların hemen tamamı bir şekilde bir yerlere doğru göçe başladı. Tarihin bu en büyük beşerî hareketlenmesine *Kavimler Göçü* denir. Günümüzdeki Avrupa'nın resmi büyük ölçüde bu göçlerden sonra ortaya çıkmıştır. Yani Hunları, bugünkü Avrupa'yı ortaya çıkaran topluluk olarak görmek mümkündür.

Hunların aslı konusu yüzyıllardır tarihçileri meşgul etmektedir. Bunu tam olarak betimleyecek kaynakların kıtlığı sebebiyle, her türlü fikre ve

³⁸ Vernadsky, George, *A History of Russia*, Volume I: *Ancient Russia*, New Haven, 1946, s.108.

³⁹ Şipova, E. N., *Slovar' tyurkizmov v russkom yazıke*, Alma-Ata, 1976, s.59-60.

kurama yer bulunmaktadır. Hatta Hunları Alman veya Slav kavimleri arasında sayanlar da olmuştur.⁴⁰ Ancak, Asya'daki Hiung-nu kavmi ile Avrupa'daki Hunlar arasındaki bazı bağlantılar gözden kaçmamış, kimi itirazlar hâlâ sürse de, sonuçta bu iki halkın aynı olduğu hükmüne varılmıştır. Bunların isimleri birbirini çağrıştırmaktadır. Hunlar, Hiung-nu iktidarının çöküşünün ve bunların bir kısmının Orta Asya'nın güneyine geçişinin ardından ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla, doğudan batıya bir göç söz konusudur ve burada zaman ve mekan sıkıntısı olmamaktadır.⁴¹ Çin kaynağı *Wei-shu*'da Hiung-nu'ların *A-lan* ülkesini ele geçirdiği belirtilir. Bunun tarihi ise, batı kaynaklarından iyi bildiğimiz Hunların Alan ülkesini fetih tarihiyle uyuşur. Dolayısıyla Hiung-nu ve Hunlar aynı halktır. Eski Latin ve Yunan eserlerinde Çin yakınlarındaki *Chuni*, *Phau-ni* ve *Phuni* gibi büyük bir halktan bahsedilir ki, bu da aynı günlerde Çinlilerin Hiung-nu dediği halk ile aynı olsa gerektir.

Orta Asya'daki Hunların (Akhunlar, Eftalitler) isminin çeşitli komşu ve ilgili dillerdeki telaffuzu (*OIONO*, *Hyon*, *Chionitae*, vb.) adeta Yunan-Latin kaynaklarından aldığımız *Hun* ve Çinlilerin *Hiung-nu* söyleyişleri arasında köprü kurmaktadır. Ki, Eftalitleri Çin kaynakları *Hiung-nu* ve *Hua* diye adlarlar.⁴² Öte yandan, arkeolojik buluntuların da açık şekilde bu iki halkın aynılığına işaret ettiği görülmektedir.⁴³ Böylece çok değişik kaynaklar bir ağızdan Avrupalı Hun ve Asyalı Hiung-nu'ların aynı halk olduğunu söylemektedir.

Hunlardan günümüze kalan dil yadigarları Sakalarla karşılaştırılamayacak kadar kıttır. Bunlar birkaç kişi ismi ile başka dillerdeki kaynaklara takılan birkaç kelimeden ibarettir. Bunların tetkikinden çıkan sonuç Hunların Doğu Türklerine benzer bir dille konuştuğu yönündedir.⁴⁴ Lakin bunu kesin bir hüküm olarak almamak icap eder.

Balamir idaresindeki Hunlar önce, belirtildiği gibi, Hazar denizinin kuzeyindeki yay boyunca, Aral denizi boylarından Don kıyılarına kadarki arazide yaşayan Alanları yendiler (355-365). Hun dinamizminin yönü 363-373 yılları arasında Kafkasların güneyi idi. Doğu Anadolu'ya girip

⁴⁰ Hunların aslı konusundaki fikirler için bkz. Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, 2001, s.11-19.

⁴¹ "Hiungnular önce M.S. 91'de Kangkü'ye (Güney Kazakistan, O.K.) gittiler ve orada iki buçuk asır yaşadıktan sonra, Avrupa'ya göçtüler." Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s.90.

⁴² Czeglédy, *a.g.e.*, s.85-86.

⁴³ Bkz. Érdy, Miklós, "Hsiung-nu ve Hunlar Arasında Üç Arkeolojik Bağlantı" *Türkler*, C.1, s.929-941.

⁴⁴ Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul – Bursa, 2000, s.75-76.

Urfa (Edessa) önlerinde korku salan Hunlar, bin yıl önce Sakaların yaptığı gibi hızlarını alamayarak Filistin'e kadar ilerlediler ve Antakya civarını yağmalayıp yurtlarına geri döndüler. Bunu Alanların hemen batısında, Dnyester'e kadarki yerlerde oturan ünlü Hermanerich idaresindeki Doğu Gotlarının (Ostrogot) ezilmesi izledi (374-375)⁴⁵ Böylece, doğudan iki koldan Roma'nın görüş alanına girmiş oldular.

Doğu Gotlarının çabuk çöküşü, Dnyester ile Tuna nehirleri arasında oturan Batı Gotlarının da (Vizigot) telaşa kapılmasına sebep oldu. Hunlar açısından ucuza mal olan birkaç çatışmadan sonra Batı Gotları, kendilerine sığınan Alan kitleleriyle birlikte Tuna'nın güneyine doğru akmaya başladılar. Doğu Roma idaresi bunlara yerleşme izni verdi, ancak Balkanlarda huzur sağlanamadı. Bir süre sonra da Romalılarla Got ve Alanlar savaşmaya başladılar. Bu ikincileri yok olmaktan yine Hun yardımı kurtardı. Ardından, yine Hun yardımı ile gerçekleşen bir intikam savaşında Doğu Roma ordusu yok edildi ve imparator Valens savaş meydanında öldü.⁴⁶

Hunların Bizans'a ilk saldırıları 390'larda başladı. Savunmasız kalan Balkanların yanında, Anadolu içlerine de akınlar yapıldı. 395 yılında, Doğu Roma ordularının batı cephesinde meşgul olduğu bir anda Hunlar iki koldan saldırdılar; bir kol Balkanları neredeyse tamamen yağmalarken, diğer kol doğudan gelip İç Anadolu'ya kadar girdi. Bir kol Kudüs'e kadar uzandı.⁴⁷

Hunların 400 yılı civarında fetih amaçlı olarak batı istikametinde ilerlemeleri üzerine, Karpat havzasında bulunan kavimler yerlerini terk ettiler. Balkanlara yerleştirilen Gotlar da İtalya'ya geçmişlerdi. Böylece, barbarların bütün yükü Batı Roma üzerine bindi. İtalya'daki ilk Got istilası Hun yardımı ile sona erdirildi, ancak Ren nehri boylarındaki Roma ordularının İtalya savunması için geri çekilmesi sebebiyle Galya (şimdiki Fransa) savunmasız kaldı. Çoğunluğu Alman asıllı olan barbar kavimler önce buraya doldular, ardından İspanya'ya, Britanya adasına ve Kuzey Afrika'ya geçtiler. Bu durum, Batı Roma'nın fiili olarak çöküşü demekti ve imparatorluk sadece sık sık istilaya uğrayan İtalya'dan ibaret kalmıştı. Bununla birlikte, özellikle hırslı Roma komutanı Aetius'un şahsi gayretleri sayesinde, hükümdar Uldin/Uldız'ın da belirleyip onayladığı bir stra-

⁴⁵ Başstav, Şerif, "Avrupa Hunları" *Türkler*, C.1, s.853-886, bkz. s.858; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.24-25, 28-30.

⁴⁶ Başstav, "Avrupa Hunları", s.854; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.31-33. Gotlarla Bizans'ın mücadelesini anlatan çağdaş kaynak Ammianus Marcellinus'un ifadeleri için bkz. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.37-41.

⁴⁷ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.43.

teji çerçevesinde, Hunlar ile Batı Romalılar, Doğu Roma ile ilişkinin tam aksine, 450 yılına kadar neredeyse sürekli bir ittifak içinde bulunmuşlardır.⁴⁸ Bu dostluğun Batı Roma için önemi, araya bir müddet soğukluk girdiğinde, 408-410 yılları arasında Vizigot kralı Alarik'in Roma'yı peşpeşe üç defa ele geçirip, yakıp yıkmasıyla anlaşılmıştır.⁴⁹

Kısaca belirtirsek, Hun göçleri neticesinde Mağrib ülkeleri, İspanya, Fransa ve Britanya adası Alman kabilelerinin istilasına uğradı. Kuzey Afrika'daki Vandallar tamamen ortadan kalkarken, İspanya ve Fransa'da Alman asıllılar yerli halk arasında eridiler. Alman asıllı Frank kabilesi bütün Avrupa tarihinde çok etkili oldu ve sonuçta bugünkü Latin dilli Fransız ulusunun temelini attı. Britanya'da ise Alman kabileleri Angle, Sakson ve Jütler erimediler ve bugünkü İngilizlerin cedlerini teşkil ettiler. Kuzey İtalya'da yerleşen Alman asıllılar Latinleştiler, ancak bu bölgenin (Lombardia) etnik farklılığı bugün de Latin asıllı güney ile çekişme şeklinde sürmektedir.

Hun istilasının Avrupa'daki bir başka etkisi, o güne kadar kapalı bir alanda, Got hakimiyetinde ve çok geri şartlarda yaşayan Slavları kurtarmasıdır. Gotların ve diğer Almanların Doğu Avrupa'dan atılması hem Slavların Almanlaşmasını önlemiş, hem de bugünkü Ukrayna, Moldova, Romanya, Çek ve Slovak arazilerine doğru yayılmalarını sağlamıştır.⁵⁰ Böylece Slavlar medeniyet sınırlarına doğru yaklaşmışlar ve kısa sürede Akdeniz dünyası ile ilişkiye girmişlerdir.

Bu şekilde Hunlar eski büyük Kelt/Galat ırkının, bugün sadece İrlanda, İskoçya ve Galler'de küçük nüfuslarla temsilcileri kalacak şekilde hızlı bir yok oluş sürecine girmesine, sayıları iyice artmış olup bütün Avrupa'yı istila etmeye çabalayan Almanların Doğu Avrupa'dan temelli atılıp batıya sıkıştırılmalarına, küçük bir bölgede yaşayan Slavların ise bütün yollarının açılıp geniş bir alana yayılmalarına sebep olmuşlardır. Hun istilası, güçlülerin bertaraf olup güçsüzlerin iktidara kavuştuğu gayriihtiyarî bu toplum mühendisliği ile sadece ulusların değil, Avrupa'daki üç büyük ırkın mukadderatı üzerinde etkili olmuştur.

Hunlarda 420'lerden itibaren başa Rua ile kardeşleri Muncuk ve Oktar geçtiler. Bu iki kardeşin ölümünün ardından 432'den itibaren Rua tek başına hükümdar oldu. Onun Aetius ile yakın dostluğu, Hunların sık sık

⁴⁸ Baştav, "Avrupa Hunları", s.855-857; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.46-49.

⁴⁹ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.50-51.

⁵⁰ Bkz. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.70; Váczy, Péter, "Hunlar Avrupa'da" *Attila ve Hunları*, yay. Gyula Németh, çev. Şerif Baştav, İstanbul, 1962, s.78; Dvornik, Francis, *Byzantine Missions among the Slavs*, New Jersey, 1970, s.3.

Batı Roma'nın içişlerine karışması anlamına geliyordu. Bizans ile mücadele ise her seferinde bir başka bahaneyle devam ediyordu. Rua'nın 434'te ölümü ile, onun kardeşi Muncuk'un oğulları Attila ve Bleda adında birbirine tamamen zıt mizaçta iki kardeş iktidara geldiler. Bunların müşterek hükümdarlığı yedi yıl kadar sürdü. Bu dönemi, çoğu Roma'ya yardım bahanesiyle gerçekleşen, batıdaki Alman kabileleriyle savaşlar belirler. 440-441'de Bizans'ın başka cephelerde meşguliyetinden faydalanan Bleda, kardeşi ile birlikte Balkanların önemli bir kısmını Bizans'ın elinden aldı.⁵¹ Ardından Attila kardeşini öldürterek veya onun ölümüyle 441 yılında devletin tek hakimi oldu.⁵² Başlangıçta devletin temel siyasi çizgisinde köklü değişiklikler meydana gelmedi. Rua'nın siyaseti aynen sürdü.⁵³ Attila özellikle kendi hakimiyetini tanımayan veya isyan eden çeşitli Hun boyları ile akraba kavimleri itaat altına alıp birlik sağlamaya önem verdi. 447 yılında Azak denizinin kuzeybatısındaki Ağaçeri halkına da boyun eğdirmesiyle birlik sağlama işi tamamlanmış oldu.⁵⁴ Bundan sonra daha büyük tasarıları gerçekleştirmeye başlayacaktır.

Attila, Bizans ile 443'te yapılan barışı, İmparatorluğun içine düştüğü sıkıntılardan faydalanarak tek taraflı bozdu ve 447'de tekrar Balkanlara saldırdı. Bizans ordusu yenildiyse de imha edilemedi, ama Balkanlar Hun ordusundaki Alman ve İranî unsurların teşebbüsüyle büyük bir yağmaya uğradı. Bu, Hunların son zaferiydi. Bundan sonra yılan hikayesine dönen barış görüşmeleri ve uygulama süreci başlayacaktır.⁵⁵ Attila'nın bu konu üzerine tam eğilmesini, o günlerde artmaya başlayan batıdaki meşguliyetleri engellemiştir.

Hunların Roma'nın hoşlanmadığı kimseleri himayesi ile soğumaya başlayan ilişkiler, 449 yılından itibaren Prenses Honoria hadisesi ile savaş halini aldı. Zorla, istemediği bir ihtiyarla evlendirilen Batı Roma tacımın ortağı Honoria, kendisini kurtarması için Attila'ya başvurdu ve yüzüğünü ona gönderdi. Bunun üzerine Attila, onun kendi nişanlısı olduğunu ileri sürerek Batı Roma'nın yarısını çeyiz olarak istedi. Bu reddedildiği gibi, Bizans gibi Batı Roma da ödediği vergiyi kesti. Her ikisini birden

⁵¹ Başstav, "Avrupa Hunları", s.865-866; Ahmetbeyoğlu, A., "Büyük Hun Hükümdarı Attila" *Türkler*, C.1, s.902-920, bkz. s.904-905; *Avrupa Hun*, s.69-70.

⁵² Tartışma için bkz. Ahmetbeyoğlu, A., "Büyük Hun Hükümdarı Attila", s.903-904; *Avrupa Hun*, s.67-68.

⁵³ Ahmetbeyoğlu, A., "Büyük Hun Hükümdarı Attila", s.903.

⁵⁴ Kurat, Akdes N., *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 3. Baskı, Ankara, 2002, s.21.

⁵⁵ Başstav, "Avrupa Hunları", s.867-868; Ahmetbeyoğlu, A., "Büyük Hun Hükümdarı Attila", s.905-906; *Avrupa Hun*, s.70-74, 80-81.

karşısına alan Attila, önce Roma'yı cezalandırmaya karar verdi. Görünürde Vizigotlara karşı bir sefer için, çoğunluğu Almanlardan oluşan dev bir orduyla Galya'ya yürüdü (451). Onun kurnazlığını fark eden Romalılar, Aetius komutasında kadim düşmanları Vizigotlarla ittifak yaptılar ve bütün güçlerini ortaya koydular. Böylece tarihin o ana kadar gördüğü en büyük iki ordusu Champagne ovasının güneyinde karşı karşıya geldi. Taraflar uzun süre neticesiz savaştıktan sonra, Aetius üstünlüğü ele geçirdi. Ancak Gotlara güvenmediğinden Hunları ve Attila'yı yok etmemeyi yeğledi ve ileride kullanmayı hesapladı. Bununla birlikte, sonuç itibarıyla bir Hun yenilgisinden bahsetmek zordur.⁵⁶

Attila bunun intikamını ertesi yıl (452) İtalya üzerine yürüyerek aldı. Hazırlıksız yakalanan başkomutan Aetius'un kaçmaktan başka çaresi yoktu. Kuzeydeki pek çok şehir ele geçirildi ve yıkıldı. İmparator 3. Valentinianus barış elçisi olarak Papa'yı gönderdi. Ordusu şehir kuşatmalarında büyük kayıplar veren, kıtlığın yaşandığı ve hastalıkların salgınlaştığı İtalya'da zor durumda kalan Attila, doğuda Bizans'ın gönderdiği orduların kendi başkentine doğru ilerlediği haberleri de eklenince, barışı kabul etti.⁵⁷ Hemen ülkesine döndü ve Bizans'a bir uyarı elçisi gönderdi. Büyük bir Bizans seferi kapıda idi, ancak bu gerçekleşmeden Attila, düğün gecesi kan boğulmasıyla ölmüştür (453).⁵⁸

Attila'dan sonra oğulları, pay mücadelesine giriştiler. Bu mücadeleye bağlı kavimlerin, özellikle Ostrogot ve Gepidlerin isyanı eşlik etti. Tahta geçen Attila'nın en büyük oğlu Ellak (İlek), bu esnada öldürüldü. Dev imparatorluk birkaç yıl içinde dağılmıştı. Bunun üzerine Hunlar Karpatların doğusuna çekildiler. Dengizik bugünkü Romanya civarında, İrnek ise daha doğuda hüküm sürmeye başladı. Fakat 466'dan sonra Bizans ile tekrar başlayan mücadele Dengizik'in hayatına mal olmuştur. İrnek'in akıbeti ise belli değildir.⁵⁹ Bu konuyu Bulgarlar bahsinde inceleyeceğiz.

Orta Avrupa'yı büyük ölçüde boşaltsalar da, Attila'nın ölümünden sonraki günler Hunlar açısından yok oluşu gerektirecek şekilde geçmemiştir. En azından bir katliama uğramadıklarını biliyoruz. Karadeniz ve Kafkasların kuzeyindeki Hun kalıntılarının daha sonraki Bulgar birliği içinde yer aldıkları anlaşılıyor. Kafkaslarda, Hazar denizinin batı sahillerinde bulunan Hunlardan ise uzun süre bahsedilmiştir; hatta Hazar devleti

⁵⁶ Başstav, "Avrupa Hunları", s.869-871; Ahmetbeyoğlu, A., "Büyük Hun Hükümdarı Attila", s.908-912; *Avrupa Hun*, s.85-102.

⁵⁷ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.102-104.

⁵⁸ Başstav, "Avrupa Hunları", s.871; Ahmetbeyoğlu, A., "Büyük Hun Hükümdarı Attila", s.913-914; *Avrupa Hun*, s.105.

⁵⁹ Başstav, "Avrupa Hunları", s.872; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.115-122.

içinde bir birim olarak varlıklarını korumuşlardır. Hiung-nu ve Batı Hunlarının inanış ve düzenleri hakkında çok fazla bilgimiz yokken, Kafkas Hunları hakkındaki haberler onların hiçbir değişme olmaksızın Eski Türk dini üzere olduklarını göstermektedir. Bu aynı zamanda Hunların Türk kimliğini pekiştiren bir haberdir.⁶⁰

3) Sabir/Suvar Türkleri

Kendisine Attila ve Hunları hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmını borçlu olduğumuz 5. yy Bizans tarihçisi Priskos'ta geçen bir haber, hem Bulgar hem de Sabir/Suvarlar konusunda bazı kesin kaideler konmasına sebep olmuş, bu ise tarihçiliği pek çok açmazlara atmıştır. Ona göre, Hunların yıkılış günlerinde Avrupa'nın doğu sınırlarında belirip 463 yılında İstanbul'a elçilerini gönderen Oğur kavimlerini, kendilerini Avarların sürdürdüğü *Savirler*⁶¹ adlı bir kavim yurtlarından atmıştı. Avarlar da doğudaki büyük bir okyanusun kıyısında yükselen sisler ve orada türeyen insan yiyen zümrüd-ü anka kuşlarından korkuya kapılıp kaçmışlardı.⁶² Bu son kaydın Heredotos'tan aparma olduğu açıktır.⁶³ Çağdaş tarihçiliğin yaptığı hata ise, bu büyük kavimler göçünü kuşlara başlattıran bir Bizans yazarının verilerini esas alarak, Suvar ve Oğurların, dolayısıyla da Bulgarların ilk kez bu tarihte zikredildiğini, bundan da vahimi bu tarihten önce Orta Asya'da olduklarını düşünmek olmuştur.

Halbuki, yukarıda geçtiği gibi, Suvarlardan daha önceki yüzyıllarda, Milat sıralarında İdil boylarında bahsedilmektedir. Bundan bir önceki çağda, M.Ö. ilk binyılda *Subar* halkının ismi Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'da geçer. Buraya ise esas yurtları olan Kuzey Irak'tan, Akkad ve Asurların baskısı sonucu gelmişlerdir.⁶⁴ Bitişken bir dil konuştuklarını iyi bildiğimiz ve Sümerce'deki yoğun Türkçe tabakanın muhtemel kaynağı olan bu Ortadoğulu halkın sonraki Sabir halkı ile ilişkili olmaması düşünülemez.⁶⁵ Priskos'tan hemen önce Ptolemaios'ta geçen ve ondan da önce silsile halinde bütün hemen Ortadoğu kaynaklarında bulu-

⁶⁰ Kafkasya Hunları hk. bkz. Golden, *Türk Halkları*, s.86-87.

⁶¹ Bu kavmin ismi değişik kaynaklarda *Sabir*, *Savir*, *Sabar*, *Suvar* vb. şekillerde geçer. Bkz. Golden, *Türk Halkları*, s.85; Biz, Kaşgarlı'da (*Divanü Lügat-it-Türk*, 4. Baskı, Ankara, 1998, C.I, s.30-32, 78, 437; C.III, s.139, 156, 314) geçen şekli esas alarak *Suvar* diyeceğiz.

⁶² Bu haberin tahlili için bkz. Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s.101-109.

⁶³ Golden, *Türk Halkları*, s.74.

⁶⁴ Ağasıoğlu, *Azer Xalqı*, s.129-131.

⁶⁵ Bizim savımız, Türklüğün kaynağının demirciliğiyle ünlü bu kavim içinde bulunduğu şeklindedir. Bkz. *İran ile Turan*, s.65-66, 98.

nan *Savar/Subar* kavmi dururken, belirsiz Çin kaynaklarında onların izlerini aramanın ve hiçbir delil olmaksızın, sadece Priskos'a inanarak *Sabirlere* Orta Asya'da yurt beğenmenin anlamı ve bilimselliği olamaz.

Ancak, Suvar halkının dinlenme ve dinleşme dönemini İdil'in doğusunda, Batı Sibiry'a da geçirdiğine kuşku yoktur. Buradan bir kol, tarihteki iyi bilinen ve Oğurları kovalayan halk olarak Kafkaslara inmiş,⁶⁶ bir kol ise Macar etnik oluşum sürecine katılmıştır. Bu kısmı Macarlar bahsinde ele almak yerinde olmakla birlikte, kelimenin açıklaması açısından burada değinmemiz gerekmektedir. Ağasıoğlu ve Zekiev gibi bilginlere göre, Suvar < Subar kelimesi *sub* + *ar/er* (su halkı, ırmak boyu sakinleri) şeklinde çözümlenir.⁶⁷ Bu akla yakın bir çözümlerdir, ancak başka ihtimallerin varlığını göz ardı edemeyiz.

10. yy ortasından Bizans imparatoru ve yazarı Konstantinos Porphyrogenitus, Macarlara Hazar hakimiyetinde ve komşuluğunda yaşadıkları dönemde *Sabartoi* dendiğini yazar. Peçenek saldırısına uğradıklarında bunlardan bir kol güneye, İran'a doğru gitmişlerdir ve 10. yy'da hâlâ, artık Orta Avrupa'ya yerleşmiş olan Macarlar ile bağlantılarını korumaktaydılar. *Kabarlar* ise Hazar 'ırkıdan' bir kabile idi. Bir iç savaş oldu; yenilen *Kabarlar* Hazarlardan ayrılıp Macarları yanlarına alarak Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya göçtüler.⁶⁸ Aşağıda ayrıntılarını inceleyeceğimiz, İmparator'un haberlerindeki çelişkiler, aslında *Sabarlar* ile *Kabarların* aynı halk olduğunu göstermektedir.

Asıl kopyası değil, sadece bir Rusça tercümesi elimizde olduğu için bilim dünyasında kabul görmeyen ve düzmece kabul edilen, 1680 yılında yazıldığı iddia edilen bir Tatar-Bulgar kitabına göre, kendilerini daha sonra Bulgar birliği içinde gördüğümüz, belki de Bulgarların ta kendisi olan Kafkas Türklerinden *Burcanlar Tanrı'ya Kubar* veya *Subar* derlerdi.⁶⁹ Kafkas *Hunlarının Tanrı'ya K'uar* dediğini, *Albanlar Tarihi* adlı Ermeni kaynağından öğreniyoruz.⁷⁰ Bulgar-Tatar kaynağına itibar etmesek

⁶⁶ Bu Sabirler hakkında Türkçe'deki temel çalışma Şerif Baştav'a aittir, bkz. "Sabir Türkleri" *Bellekten*, sayı 17-18 (1941), s.53-99.

⁶⁷ Zekiev, Mirfatih Z., *Törki-Tatar Etnogenezi*, Kazan-Moskova, 1998, s.223; Ağasıoğlu, *Azer Xalqı*, s.129-130.

⁶⁸ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s.171-175.

⁶⁹ Baxşi, İman, *Cagfar Tarixi*, Orenburg, 1993, 26. Krş. Porphyrogenitus, nereden aldığı bilinmeyen, ama kesinlikle Müslümanlara ait olmayan bir bilgiye dayanarak, Müslümanların "*Alla wa Koubar*", yani "Tanrı ve Venüs (Afrodit)" dediklerini yazar (*DAI*, s.79).

⁷⁰ Movsês Dasxuranc'i, *The History of the Caucasian Albanians by Movsês Dasxuranc'i*, çev. C. J. E. Dowsett, Oxford, 1961, s.153-156.

de, Ermeni kaynağında geçen kelimeyi dikkate almak ve açıklamak zorundayız. Eski Türkçe'de *kıw/kuw* kelimesi 'baht, kut, devlet' anlamına geliyordu.⁷¹ Tıpkı *Tanrı < teng* (gök) + *eri* açıklamasında olduğu gibi, Yüce Yaratıcı'nın *kuw* + *er* 'mukaddes, kutsal er' şeklinde adlanması gayet tabiidir ve beklenir. Bu kelime, sırası geldikçe aşağıda bir kısmına değineceğimiz üzere, çeşitli Türk kavimlerinde kişi ismi olarak da kullanılmıştır. Bu, aynı zamanda bu kelimeyi budun adları arasında arayabileceğimiz anlamına gelir. Macarları Hazarlardan koparıp batıya götüren Türk kavmi Kabarların adı yukarıdaki şekilde açıklanmaktadır.

Bunun Subar ile aynılığını sadece Kafkasya bağlantısına ve Konstantinos'un haberindeki çelişkilere mi dayandıracağız? Aksine, başka dillerdeki ödünçlemelerde de görülen en eski Türkçe'deki sözbaşı *k<s* geçişi (örn. *kanmak* ~ *sanmak*, *kemik* (Almanca *Knochen*) ~ *sümüük/süngük* 'kemik', *kırk* ~ Rusça *sorok* '40', *köpek* ~ Rusça *sobako* 'köpek', *son* ~ Rusça *konets* 'son', *korku* ~ Almanca *sorge* 'endişe', *kün* 'güneş' ~ İngilizce *sun* 'güneş' vb.) bu ilişkinin olabileceğini açıkça göstermektedir. Ayrıca, eski Türklerde suyun kutsallığını açıklamak zordur. Suya bir nimet olarak hürmet edilir, ancak hiçbir kavimde ona ulûhiyet vermek için bir sebep yoktur, örneği de bulunmaz. Bizce, Eski Türkçe'deki kutsal manasındaki *suw* kelimesinin *sub* (su) ile sesbilimsel bitişmesini anlambilimsel ilişkilendirme takip etmiştir. Türk kavimlerinin tarih boyunca sürekli içiçe girmeleri ve birbiriyle kaynaşması sonucu, lehçeleri, en azından bazı kelime biçimleri arasında tam ayırdedilebilir kurallar oturmamıştır. Bu yüzden, mesela Türkiye Türkçesi'nde biz aslında kökü tek bir yere gidip, belki bir dönem iki ayrı lehçede şekillenen *kanmak* ve *sanmak* kelimelerini şimdi aynı anda kullanıyoruz. Tıpkı, sözde Bulgar Türkçesi'ne ait biçimler olup bizim lehçemizde olmaması gereken *belemek*, *delmek*, *kor* gibi kelimeleri *beşik*, *deşmek*, *koz* gibi aynı kaynaktan kelimelerle birlikte kullandığımız gibi.

Bu iki biçime bir de İdil Bulgar arazisinde geçen *Yuvar* budun adı eklenmelidir. Eğer Pritsak'ın önerdiği, Çuvaşça'daki *qâ > yu* geçişi doğru ise,⁷² isyan eden Kubar halkının öz Hazarların bir parçası değil, Hazar birliği içine girmiş kuzeyli, ama sonuçta onlarla (Sabir/Suvarlar, devlet kuran topluluk) akraba ve aynı kökten bir topluluk olduğu sonucuna ulaşabiliriz ki, Hazarlara isyan etmiş bir boyun Hazar kağanının çok sevdiği Macar ulusunu alıp götürmesi, ama öte yandan Hazar ve Macarlar arasındaki iyi ilişkilerin daimen korunması gibi anlaşılmaz bir meseleyi ancak bu çözebilir.

⁷¹ Kaşgarlı, C.I, s.325, 332.

⁷² Zimonyi, István, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990, s.50.

Dolayısıyla, Subar ve Kubar kelimeleri 'kutlu, kut sahibi halk' anlamına gelmekte olup birincisinde su ile ilgili açıklamaları, ikincisinde ise Zekiev'in sunduğu *kuu* (ak, sarıca) + *er* iştikakını⁷³ kabul etmeye imkan yoktur. *Sabir* biçimi için Németh'in önerdiği *sapmak* kökünden *sabır* açıklaması⁷⁴ ise ancak başarılı ama alakasız bir deneme olarak kabul edilebilir.

Sibirya'nın batısında uzun süre kaldıkları ve toparlandıkları anlaşılan Suvariardan bir kol, hemen güneylerinde yaşayan Oğurların ardından veya onları kovalayarak 5. yy ortalarında Hazar denizinin kuzeybatı sahillerine gelmiştir. Onların buradan güneye sarktıklarını ve İran-Bizans mücadelesine karışmaya başladıklarını görüyoruz. Ana kol ise eski yurttan kalmış olup, İdil Bulgar devletinin bir parçası olarak ilk Müslüman olan topluluklardan idi. Etnik olarak varlıklarını sürdürmekle birlikte, ki Kaşgarlı bunlardan sık sık bahseder, Birûnî de değinir, ilk İslam döneminde başka kaynaklarda siyasi olaylarda isimlerinin geçmeyişi, siyasi bir varlık ve kimliklerinin olmayışıyla ilgili olsa gerektir. Şimdiki Tobolsk etrafında merkezleştiği anlaşılan etnik varlıkları ise o kadar önemli olmuştur ki, nihayetinde Asya'nın kuzey yarısını kaplayan *Sibirya* bölgesinin ismi onlardan kalmıştır.⁷⁵

Güney Kafkaslara inen *Sabir*leri, belirttiğimiz gibi İran-Bizans mücadelesi içinde kendine göre yer değiştiren taraf olarak buluyoruz. Paralı asker veya müttefik olarak iki taraftan herhangi birinde bulunabiliyorlardı. Bazen bu ikili oyun, diğer tarafların ikisini birden bıkıtırabiliyordu. Böyle bir durumda, Bizans hükümdarı Iustinianos ve İran şahı Kavad, kaynaklarda ismi 'Hun kralı Zilgibis' olarak geçen birini ortaklaşa öldürtmüşlerdir.⁷⁶ Sonuçta, sadece Azerbaycan ve Doğu Anadolu değil, İç Anadolu bölgesine de uzanan akınlarıyla Bizans tarihçilerinin hafızasında kalmışlardır.⁷⁷ Önce Orta Asya'dan kaçarak 558 yılı civarında Avrupa'ya ulaşan Avarların, ardından da onları kovalayıp gelen Göktürklerin hakiyetine giren Suvarların insan kaynağı, daha sonra da sönmüş bir etnos olarak Hazarlığın oluşumuna katkıda bulunmuştur, belki temelini oluşturmuşlardır.⁷⁸

⁷³ Zekiev, *Törki-Tatar*, s.223.

⁷⁴ Golden, *Türk Halkları*, s.84-85.

⁷⁵ Taşağıl, Ahmet, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları" *Türkler*, C.II, s.323-367, bkz. s.325-326.

⁷⁶ Golden, *Türk Halkları*, s.85-86.

⁷⁷ Ahmetbeyoğlu, A., "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri" *Türkler*, C.II, s.522-529, bkz. s.525.

⁷⁸ Yücel, Mualla U., "Hazar Hakanlığı" *Türkler*, C.II, s.445-463, bkz. s.446.

4) Bulgar-Oğur Çağı

Yukarıda bahsettiğimiz Bizans yazarı Priskos'un haberine göre, Asya'daki yurtlarından Sabirler tarafından sürülen Oğur, Onoğur ve Sarı Oğur adlı kabileler, 463 yılında Bizans'a elçi göndermişlerdir.⁷⁹ Hemen sonra ise, diğer kaynaklarda, Azak denizinin hemen doğusunda Ut(r)igur, kuzeyinde ise Kutrigur adlı, nereden geldikleri hiçbir kaynakta belirtilmeyen, ama sürekli yerliliklerine vurgu yapılan kavimler ortaya çıkar. Daha sonraki etnik ve siyasi süreçlerin karmaşıklığı ve Bulgar kelimesi etrafında bir kimlik geliştirmeleri, gerçek Bulgarlar ve Hun kalıntılarıyla birlikte bunların hepsinin aynı çerçevede, Bulgar ismi altında ele alınmasına sebep olmuştur.⁸⁰ Bunun sebeplerinden biri de kuşkusuz bu beş boy adının ve Hun döneminden kalan diğer bazı boyların (Ultindzur, Bittigur vb.) isimlerinin sonundaki *-gur* eki idi. Nitekim, Németh'in açtığı çığır ile, bu isimlerin sonunda Oğur kelimesinin gizli olduğu düşünülmüştür: *On Oğur, Utrigur < Otur* (Bulgarca 'Otuz'⁸¹) *Oğur, Kutrigur < Kotur < Tokur* (Bulgarca 'Dokuz') *Oğur*, vb.⁸²

Bulgar kelimesinin ilk geçişi ise yaygın anlayışta, 6. yy yazarı Antakyalı Ioannes'in verdiği habere göre, 482 yılına aittir.⁸³ Böylece, Bulgarlar ve ilgili boyların hepsinin de Hun sonrası dönemde batıya geldiklerine dair bir kanaat oluşmuş, hatta Bulgar kelimesinin Hunlar ile doğudan

⁷⁹ Golden, *Türk Halkları*, s.74.

⁸⁰ Türkçe'de Bulgarlar hakkındaki genel çalışmalar olarak bkz. Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1984; Kafesoğlu, İ., *Bulgarların Aslı*, Ankara, 1985; Kayapınar; Ayşe, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)" *Türkler*, C.II, s.630-640. Bulgarların aslı hakkında ilginç fikirler içeren, bir Bulgar bilginine ait şu makale de önemlidir: Tzvetkov, Plamen, "Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni" *Türkler*, C.II, s.599-605.

⁸¹ Dilbilimde yaygın olarak Türk dili iki ana kısma ayrılır: Ortak Türkçe ve Bulgarca. Bu iki topluluğun ayırıcı hassası birincisinde kelimelerin sonundaki *-z* ünsüzüne mukabil ikincisinde *-r* (örn. *kız = khır, toquz (dokuz) = toqur*, vb.), birincisindeki *-ş* ünsüzüne mukabil ikincisinde *-l* (örn. *beş = pil, kış = kül*, vb.) sesinin bulunmasıdır. Bunun yanında diğer bazı ses denklikleri de mevcuttur. Bu konu Türkçe'nin ve Ural-Altay dilbiliminin en çok tartışılan temel sorunlarından birini oluşturur. Şu an hakim kanaat, Ana Türkçe'nin Bulgarca denen biçimde olduğu, Ortak Türkçe'nin ise sonradan geliştiği şeklindedir. Bizzat *Oğur* budun adının, bu ses denklğine göre *Oğuz*'un karşılığı olduğu düşünülmüştür. Bkz. Tekin, T., "Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic", *Makaleler 1: Altayistik*, haz. E. Yılmaz - N. Demir, Ankara, 2003, s.1-38; "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory" *Makaleler 1*, s.215-234; Golden, *Türk Halkları*, s.77-78.

⁸² Bkz. Tekin, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara, 1987, s.63-66.

⁸³ Zlatarski, Vasil, *Istoriya na Bulgarskata Dirjava prez Zrednite Vekove*, C.I, Sofya, 1970, s.81; Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.62.

gelen Oğurların karışımını ifade eden, *bulga-* 'bulamak, karıştırmak' kökünden türediğine dair savlar ortaya atılmıştır.⁸⁴ Tomaschek'i destekleyen Németh tarafından önerilip en fazla destek bulan bu kuram, maalesef çok fazla eksikler içermektedir. En başta, Tekin'in belirttiği gibi, *bulgar* kelimesi 'karışık' değil, 'karıştıran' anlamına gelir. Daha sonraki Bulgar geleneklerinde Attila'nın oğlu İrnek'in Bulgar hükümdar sülalesinin başında gösterildiği doğrudur; bunu aşağıda inceleyeceğiz; lakin Oğurlarla Hunların karşılaşmalarının hiç de dostane havada olmadığını, Oğurların sadece Hunlara değil, İran'a karşı da saldırgan bir tutum içinde bulduklarını kaynaklar haber vermektedir.⁸⁵ Her şey 'bulgamak' kuramını desteklese bile, en önemli zorluğu aşma imkanımız yok. Oğurların geliş yılı 463, Bulgar'ın bir kabile ismi olarak sözde ilk zikri 482 yılındadır. En aceleyle getirilmiş etnik süreçlerde bile bu kadar kısa bir sürede, 19 yıl içinde iki halkın karışmasından yeni bir halk ortaya çıkmaz. Bu yüzden, mevcut kuramların tümünü bir kenara bırakmak ve yeni çözümler aramak zorundayız.

Halbuki, bundan 150 yıl önce yazılmış, 334 tarihli bir Latince vesikada geçen "*Ziezi* (Çeçenler?) *ex quo Vulgares*" ifadesinde Bulgar'ı görmemek için bir sebep yoktur.⁸⁶ Antakyalı Ioannes'ten hemen sonra yazan Ermeni tarihçi Horenli Moses ise M.Ö. 2. yy sonlarında aynı bölgede, Kafkasların kuzey eteklerinde yaşayan Bulgarlardan bahseder.⁸⁷ Ioannes ve Moses'in çağdaşı olan Süryani yazar Zakharias da kendisinden önceki kitapların bir derlemesi olduğu anlaşılan eserinde Kafkasların hemen kuzeyinde yaşayan *Burgar* halkından bahsetmektedir. Böylece, değişik kaynaklar Oğur ve Hun göçünden önce Kafkasların kuzeyinde Bulgarların bulunduğu müttefiktirler. Bu Bulgarların Oğurlarla bir ilgisi olmadığı gibi, Oğurlarla ilgisi olmayan diğer iki halk Utrigur ve Kutrigurlardan da ayrı idiler.⁸⁸

⁸⁴ Tekin, *Tuna Bulgarları*, s.62-63; Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 21. Baskı, İstanbul, 2001, s.197-198.

⁸⁵ Golden, *Türk Halkları*, s.78.

⁸⁶ Tryjarski, Edward, "Protobulgarzy" *Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieccygowie*, yay. Dąbrowski vd., Warszawa, 1975, s.160.

⁸⁷ Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, yay. Robert W. Thomson, Cambridge-London, 1978, s.135-136. Bu haberi alan Kırzioğlu, Horenli'nin bahsettiği Vanand-Bulgarların bir kısmının Kars-Nahcivan bölgesine yerleştiklerini, Hristiyan olduklarını ve İranlılarla savaşta ön saflarda bulduklarını öne sürer. Bkz. Kırzioğlu, Fahrettin, *Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s.36.

⁸⁸ Bu konunun ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Karatay, O., "Kafkasya Bulgarları Tarihi" *Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, yay. Ufuk Tavkul - Yaşar Kalafat, Ankara, 2003, s.18-45, bkz. s.20-32.

Bizim tespitlerimiz, Hazar'ın doğusunda isimleri hiç geçmeyen, kaynaklarda da ya yerli oldukları söylenen, ya da Kimmerler gibi bölgenin eski kavimlerine bağlanan Utrigur ve Kutrigurların, aslen Azerbaycan kökenli olan ve artan Pers baskısıyla kuzeye kayan Eskiçağ'ın *Uti*⁸⁹ ve *Kut* kavimleriyle ilgili oldukları şeklindedir. Bu kavimler, ilk bölümde belirttiğimiz gibi, Türkçe'nin ön biçimlerinden biriyle konuşuyorlardı. Daha önce incelediğimiz için,⁹⁰ burada Utrigur-Kutrigur konusunun ayrıntılarına girmeyeceğiz. Bulgarların ismi ise Orta Asya'da bol miktarda zikredilir. Moğol istilasına kadar Semerkant çevresindeki Bulgarlarla ilgili haberler gelir.⁹¹ Eğer Eskiçağ'daki kuzeydoğuya doğru Subar göçleriyle aynı dönemde bir Bulgar hurucu, yani batıdan doğuya bir göç söz konusu değilse veya Göktürkler bir kısım Bulgarları tehcir ile bu bölgeye yerleştirmedilerse, Sarmat çağıının başlarında, M.Ö. 2. yy içinde doğudan artan Hun baskısıyla ve belki de Birunî'nin dediği gibi, Orta Asya'daki kuraklığın da etkisiyle,⁹² Bulgarların bir kısmının Alanlarla aynı dönemde ve aynı kabile içinde Kafkasların kuzeyine geçmiş olma ihtimali vardır. Yani esas yurtları Orta Asya'da olabilir.⁹³ Ancak şimdilik bunu vesikalandıracak durumda değiliz.

Bir 'karışmak, karıştırmak' hadisesiyle ilgili olamayacak olan *Bulgar* kelimesi ise, eğer Beş Dağ anlamına gelmiyorsa (Ana Türkçe ve Bulgar-Oğurca *bel* 'beş' + *gor* 'dağ', krş. tarihte Bulgarların bildiğimiz ilk yurdu olan Kafkasların kuzeyindeki Karaçayca *Beştav*, Rusça aynı anlamdaki *Pyatigorsk*), veya Togan'ın belirttiği gibi *Bel* = *Beş Oğur* demek değilse,⁹⁴ Ön Türkçe'de her ikisi de ülke, memleket anlamını veren *bil* + *gor* kelimelerinden türemiş olabilir. Bu konudaki çalışmalarımız sürdüğü ve henüz bir iddia seviyesinde olmadığı için, burada sadece bazı ipuçları ve tahminlerden yola çıkarak geliştirdiğimiz fikirleri sunuyoruz.

Oğur boylarına gelince, bunların bir dönem Büyük Hun birliğinin batısındaki bölgede, Sibirya'nın güney kuşağında yaşamış olan, Çin kaynaklarındaki isimleriyle Ting-ling ve onların ardılı kabul edilen Göktürk çağındaki T'ieh-le boylar topluluğunun üyesi oldukları üzerinde bilim

⁸⁹ Utılar için bkz. Togan, *UTTG*, s.169-170,

⁹⁰ Bkz. "Kafkasya Bulgarları", s.23, 28-30.

⁹¹ Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Ankara, 1998, s.30, 57, 201.

⁹² Şeşen, *a.g.e.*, s.197.

⁹³ Orta Asya'nın coğrafyasını tahlil eden Barthold, Bulgar adlı bölgenin Yukarı Zereşan vadisinde olduğunu düşünür. Bkz. Barthold, Vladimir V., *Moğol istilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990, s.72, 86-87, 129, 182-183.

⁹⁴ Togan, *UTTG*, s.155.

dünyası neredeyse hemfikirdir.⁹⁵ Fehér'e göre Ptolemaios'da Yayık nehri için geçen *Daikh* kelimesi Oğurların o dönemde Hazar'ın kuzeyinde yaşadığını gösterir.⁹⁶ Fakat Ortak Türkçe *y* = Bulgarca *d* hadisesinin eski zamanlardaki durumunu bilmediğimiz için böyle bir hüküm veremeyiz. Daha doğrusu bu *Daikh* şekli Ortak Türk isimlendirmesi olabilir. Bunun yerine bunu, o bölgede Hun öncesi Türklerin varlığına yeni bir delil olarak saymak daha yerinde olur. Oğurlar, Hiung-nu/Büyük Hun baskısı sonucu yaşadıkları bölgeden Güney Kazakistan'a doğru inmişler, buradan da 5. yy ortalarında batıya doğru gidip Hazar'ın kuzeyinden Avrupa'ya girmişlerdir. Onoğurların eskiden depremde yıkılan *Bakath* adlı bir kentlerinin olduğu haberi de onların bir dönem Seyhun nehrinin orta boylarında buldukları şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁷

Bu boylardan Sarı Oğur adlı topluluğun hızlı ve saldırgan davrandığını görüyoruz. Gelir gelmez Don nehri boylarındaki *Akatziril/Ağaçeri* boyunu⁹⁸ yenen Sarı Oğurlar, daha sonra Bizans tahrikiyle Kafkasların güneyinde, İran'ı rahatsız eden akıncılar olarak göründüler.⁹⁹ Ancak kısa bir süre sonra bunlarla ilgili haberler kesilir. Önce Sabir sindirmesi, ardından 558'deki Avar istilasıyla ilgili olduğu anlaşılan bu durum, Sarı Oğurlardan bir topluluğun Hırvat devletinin temellerini attığı 620'lerdeki gelişmelere kadar sürer (aş. bkz.). Onoğurlar ise Don nehri ile İdil'in üçgen yaptığı bölgede uzun süre sakin bir dönem geçirmişler, Bulgar ve Hazar hakimiyetlerini yaşadıkları sonra Peçenek tazyiki sonucu müttefik oldukları Macarlarla birlikte batıya göç etmişlerdir. Bu konuyu 8. Bölüm'de inceleyeceğiz.

Bunların ortak ismi olması beklenen Oğur kelimesinin fazla geçmeyişi ise, Oğurların toplum düzenleri ve örgütlenmeleri hakkında bir fikir verilebilir. Bizce, Oğur ve Onoğurlar Bizans kaynaklarınca iki ayrı topluluk olarak algılanmıştır. Sonra tek başına Oğur diye bir halkın olmadığını görmüşler, Onoğurlar hakkındaki haberleri sürekli verirken, ki buna Ermeni, Süryani ve daha sonra İslam ve Hazar kaynakları da yoğun şekilde katılmıştır, Oğurların bir daha hiçbir kaynaktan isimleri geçmez. Zaten

⁹⁵ Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s.19-20, 104-107; Golden, *Türk Halkları*, s.75-76; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.88-89.

⁹⁶ Fehér, *Bulgar Türkleri*, s.6.

⁹⁷ Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s.103. Bu kentin, Ortaçağ İslam kaynaklarında geçen, Semerkant'ın kuzeydoğusundaki *Fagkat* kenti olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Zimonyi, István, "Bulgarlar ve Oğurlar" *Türkler*, s.606-616, bkz. s.607.

⁹⁸ Togan'a göre bu topluluk 465 yılında kaçıp Azerbaycan'a gelmiştir. Selçuklular zamanında ise bunların bir kolu Elbistan civarında idi. Bkz. *UTTĞ*, s.170.

⁹⁹ Tryjarski, "Protobulgarzy", s.170.

Priskos'tan sonra Oğur kelimesini kullananlar da (Zakharias, Menander, Theophilaktos Simokattes) Göktürklerle ilgili hadiselerde onlardan bahsederler. Bu ise tabiidir, çünkü bozkırdaki toplum örgütlenmesini iyi bilen Göktürkler onlara ortak isimleriyle Oğur diyecek, bilmeyen kavimler ise Onoğur, Sarı Oğur gibi örgütlenme biçimlerini ayrı birer halk zannedip, o şekilde anmaya devam edeceklerdi.

Kafesoğlu'na göre, Oğur/Onoğur ögesi, bozkır kuralları gereği iki kısımdan oluşması beklenen Oğur topluluğunun 'kara' kısmını oluştuyordu.¹⁰⁰ Sarı Oğurlar ise renklerinden anlaşıldığı üzere 'ak' yarıyı temsil ediyorlardı (krş. Dilleri Bulgar/Oğurların dilinden gelen Çuvaşça'da *şırı* 'beyaz'). Kafesoğlu bunu ortaya attığında sadece tahminlere dayanıyordu, ancak şimdi, eski bir Rus kaynağında Macarlarla birlikte batıya göç eden Oğur kavminin 'Çerne Ugrı' (Kara Oğurlar) adlanmasından¹⁰¹ hareketle, Onoğurlara aynı zamanda Kara Oğurlar dendiğini anlıyoruz. 13. yy başından Fahreddin Mübarekşah'ın listesinde geçen *Karağur*¹⁰² boyu da bunlar olmalıdır.

Antakyalı Ioannes'te geçen habere göre, Gotlar karşısında sıkışan Bizans, 482 yılında Bulgarlardan yardım ister. Bu durum, Bizans diplomasisinin dengeler siyasetindeki yanılığını telafi olarak gözükmektedir. Zira, Gotlarla bir olarak Hunları ortadan kaldırmışlar (Dengizik'in ölümü 469), bunun hemen ardından Gotlarla başları belaya girmiş, mücadele edememişler, yeni müttefikler aramışlardır. Attila'nın oğlu İrnek'in en son Bizans'a itaat arz ederek Karadeniz'in kuzeyine çekildiğini biliyoruz.¹⁰³ Bundan sonra neler olduğu hakkında bir haber yoktur. Rusya'da bir kilisede ele geçen, eski bir Yunanca metinden çeviri olduğu anlaşılan, tarihçilikte '*Bulgar Hanları Listesi*' olarak bilinen yazmada, Attila olarak teşhis edilen Avitokhol'un ardından İrnek'in tahta geçtiği yazılıdır.¹⁰⁴ Bu durum, İrnek'in doğuya çekildikten sonra Bulgarların başına geçtiği düşüncesini doğurmuştur. Gerçekten de, Kafkasların kuzeyinde bulunan, o güne kadar çok fazla siyasi rüşt ispat etmemiş bir kavmin Orta Avru-

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.198.

¹⁰¹ *Povest' vremennikh let po lavrent'evskoy letopisi 1377 g.*, yay. D. S. Lihaçeva – B. A. Romanova, Moskva, 1950, s.210.

¹⁰² Golden, *Türk Halkları*, s.191. Şeşen'in *Kara-guz* okumasına (*İslam Coğrafyacıları*, s.153), hem Oğuz kelimesinin aynı listede açıkça yazılması, hem Oğur adının bulunması, hem de Oğuzlarda ak ve kara değil, iç ve dış şeklindeki bir ikili yapının bulunması sebebiyle katılmaya imkan yoktur.

¹⁰³ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*, s.125.

¹⁰⁴ Tekin, *Tuna Bulgar*, s.12; bu metin hakkında güzel bir inceleme için bkz. Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 14, 1994.

pa'daki büyük bir mücadeleye müttefik olarak çağrılması, ancak başlarındaki yöneticilerin kifayetleri, yani batıdaki işleri iyi bilmeleriyle açıklanabilir. Sonraki dönem kaynaklarının Bulgarlar ile Hunları pek ayır(a)mayışı da buna bir ipucu olabilir.

Öte yandan, Bizans'ın kuzeyden gelen akınlarla artık baş edemeyerek 1. Anastasius zamanında (491-518), Çin Seddi'ni hatırlatır şekilde, Trakya'da 507 yılında tamamlanan büyük bir sur inşa etmesi¹⁰⁵ oldukça düşündürücüdür. Yani Hunların çöküşünden sonra, onları aratacak ölçüde büyük saldırılar yapılmıştır. Her ne kadar Hun, bazen de İskit kelimesini kullanmayı sürdürseler de, bu konuda Bizans tarihlerinde iyi bilinen Attila soyuna ve onların Hunlarına hiçbir suçlama yoktur. Hatta Attila soyu hakkındaki haberler tamamen kesilir. Bu yüzden, Kutrigurların erken bir tarihte Balkanlarda bulunduğu itirazlar olsa da,¹⁰⁶ o dönemde etraflarına diğer Hun kalıntılarını alarak güçlenen Kutrigurlardan başka, bu akınlardan sorumlu bir topluluk yoktur. Ancak, zaman ilerledikçe Bulgarları Balkanlarda ve Orta Avrupa'da daha fazla görmekteyiz. Bu ise onların hem Kafkasların kuzeyindeki yükselişleri, hem de idarecilerinin vizyonuyla ilgilidir.

Bundan sonra uzun yıllar, özellikle ünlü Iustinianos döneminde (527-565) Bizans'ın Bulgarlarla, ama özellikle Kutrigurlarla çok uğraştığını görmekteyiz. Arasına barışçıl ve müttefik ilişkiler olsa da, çoğunlukla Kutrigurlar, yanlarına aldıkları Slav çeteleriyle birlikte¹⁰⁷ Balkanları yağmalayan topluluk olarak görülürler. Bizans'ın buna yönelik tedbiri ise, Kutrigurların hemen doğusunda yaşayan akrabaları Utrigurları onlara karşı kıskırtmak olmuştur.¹⁰⁸ Utrigurlara para veriyor ve Kutrigurlara saldırmaya ikna ediyorlar, hemen ardından Kutrigurlara yine para ve elçi gönderip Utrigur saldırısını "önceden haber vererek yardımcı oluyorlar", onları saldırmaktan vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Bir noktaya gelmiş, iş pazarlığa dökülmüş, oyunun farkında olan ve artık birbiriyle danışan Utrigur ve Kutrigurlar fiyatları o kadar artmıştır ki, Bizans hazinesi zorda kalmaya başlamıştır.¹⁰⁹

Bizans'ı Kutrigur-Slav saldırılarından Avarların gelişi (559) kurtarmıştır. Sabirlerden başlayarak önlerine gelen kavimleri ezip geçen Avar-

¹⁰⁵ Bkz. Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, 4. Baskı, Ankara, 1995, s.59-60.

¹⁰⁶ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.90.

¹⁰⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.66. Zlatarski'ye göre, *İstoriya*, s.97, Slavlar ve Hun-Bulgarlar birbirinden bağımsız ve ayrı hareket ediyorlardı.

¹⁰⁸ Fehér, *Bulgar Türkleri*, s.29; Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s.609-610.

¹⁰⁹ Prokopius, *The Secret History*, yay. Richard Atwater, Michigan, 1961, s.40, 57.

lar, Don nehrinin doğusunda fazla tutunamayıp, mevkilerini takipteki Göktürlere kaptırdılar. Böylece o bölgedeki kavimler, ezcümle Bulgar, Utrigur ve Onoğurlar bu kez de Göktürk idaresine girdiler. Kutrigurlar ise Avar hizmetinde kaldılar. Ne Avarlara, ne de Göktürlere direnen boylar içinde Bulgarların ismi geçmez. Buna karşılık Utrigur ve Onoğurlar bu direnişte perişan olmuşlardır.¹¹⁰ Dolayısıyla, muhtemelen yol üstünde olmayan konumları, Kafkasların hemen kuzey eteklerinde yaşamaları sayesinde Bulgarlar Avar ve Göktürk dönemlerini kolay atlattımlar ve Göktürkler onlara iyi davranmış,¹¹¹ hatta Tryjarski'nin dediği gibi, Göktürk hakimiyeti Bulgar kimliğinin pekişmesine yol açmış,¹¹² 603 yılındaki bütün bozkırı kaplayan T'ieh-le isyanları sırasında ise Onoğurlarla birlikte bağımsız olmuşlardır.¹¹³

Bundan sonra, ismi tarihlerde *Büyük Bulgar* olarak da geçen bir Onoğur-Bulgar ortak devleti görüyoruz. Bu devletin hükümdarı olan Kubrat, 620'lerin sonlarında batıda gelişen olaylara bakarak, Karadeniz'in hemen kuzeyindeki bölgede Avar hakimiyetinde yaşayan Kutrigurları da kurtarıp kendi devletine kattı.¹¹⁴ Böylece Orta Avrupa'daki Avarlar ve Hazar'ın doğu sahillerinde yaşayan Suvarlar ile Hazarların temelini atacak kimi Göktürk toplulukları hariç, tüm Doğu Avrupa Türklüğü tek bir devlet çatısı altında birleşti. Bu, aynı zamanda Bulgar kimliğinin bağlı kavimlere yayılması anlamına gelmiştir.

Ancak, Kubrat Han'ın ölümünden sonra oğulları birliği koruyamadı. Artan Hazar baskısı da eklenince, devlet kısa süre içinde dağıldı. Beş oğuldan birisi ve en büyüğü olan *Bat Bayan*, Hazar hakimiyetini tanıdı ve yurdunda kaldı; bunun halkı muhtemelen şimdiki Karaçay-Balkarların etnik kökeninin bir kısmını oluştururlar. Diğer oğul *Kotrak* Don nehrinin ötesine kaçtı. Aşağıda göreceğimiz üzere, İdil Bulgarlarının onun halkı olduğu düşünülür. İsmi *Alçak* biçiminde okuyabileceğimiz (*Alzeco*,

¹¹⁰ Szádeczky-Kardoss, Samuel, "Avarlar", çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, s.283-310, bkz. s.284; Gumilëv, Lev N., *Eski Türkler*, çev. A. Batur, 2. Baskı, İstanbul, 2002. Kutrigurlarla Bizans tahrikli mücadelelerinde son zamanlarda ağır kayıplar veren, Avarlar ve Göktürkler tarafından ise çok fena hırpalanan Utrigurların yok olma noktasına geldiği anlaşılıyor ki, kaynaklarda artık göz ardı edilmeye başlarlar.

¹¹¹ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.205.

¹¹² Tryjarski, "Protobulgarzy", s.172

¹¹³ Zlatarski, *İstoriya*, s.130; Czeglëdy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s.118.

¹¹⁴ Bizans tarihçisi Nikephoros'ta geçen, Kubrat'ın 635 yılında Avarlara isyan ettiği şeklindeki haber, bizzat haberin ayrıntılarının gerçeği göstermesine rağmen tarihçilerce yanlış anlaşılmıştır. Burada, bağımsız bir devletin reisi olan Kubrat, efendilerine isyan etmemiş, Avarlar ile saldırmazlık antlaşmasını bozmuştur. Bu haberin incelenmesi için bkz. Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", s.39-40.

Alciocus) oğlu İtalya'nın kuzeyine gidip yerleşti. İsmi verilmeyen, ama diğer kaynaklardan *Kuber Han* olduğunu anladığımız oğul, önce Avarlara sığınıp ardından Makedonya'ya kaçarak, tarihte ilk kez Sırp devletini kurdu. İlk Sırp kralları da Türkçe isimler taşırlar.¹¹⁵ En küçük oğul *Asparuh/Esperik* ise kendi halkıyla birlikte Aşağı Tuna bölgesine yerleşip, bugün hâlâ varlığını sürdüren Bulgaristan'ın temellerini attı (679-681).¹¹⁶

Tuna Bulgar devleti ile tarihte ilk kez Bizans başkentinin yanı başında güçlü ve tehlikeli bir devlet kurulmuştu. Bugünlerde İstanbul'un Müslüman kuşatması altında oluşu Bulgarlara rahat hareket etme imkanı sağladı.¹¹⁷ Bizans yanbaşındaki bu Bulgarlarla çok uğraştı. Asparuh (679-702) ve Tervel Han (702-718) zamanında, bölgeye daha önce gelip yerleşmiş Slavlarla bir tür ortaklığa dayanan devlet iyice yerleşti ve pekişti. Ancak Slavlar ile Bulgarlar arasında artan gerilim Bizans'ın da dikkatini çekti. Bu şekilde, Sever Han (725-739) zamanında başlayan mücadele, ki bir tarafta genel hatları ile Bulgar sarayı ve Slav knezler, diğer tarafta ise savaşçı Türk seçkinler bulunuyordu, zaman zaman iç savaş halini aldı. Lakin devlet hiçbir zaman yıkılmadı ve Bizans karşısında gerilemedi. Kardam (777-803) zamanında toparlanan devlet, Kurum (803-814) zamanında tekrar fetih hareketlerine başladı ve orduları sık sık İstanbul önlerinde belirdi. 811 yılında Kurum Han, bir savaşta Bizans imparatoru 1. Nikephoros'u öldürerek kafatasını gümüşle kaplatıp kase haline getirmiş ve eski bir geleneğe göre onunla içerek zaferini kutlamıştır.¹¹⁸

Omurtak Han (814-831) ise medeniyet hamlelerine önem veren birisi olarak ortaya çıkar. Bu yüzden de mesleğe Bizans ile 30 yıllık bir barış imzalayarak başlamıştır. Onun zamanında Hıristiyanlığa ve bu dini kabul etmeye başlayan Slavlara yönelik ağır baskılar başlatıldı. Bu baskıların onun halefleri zamanında da sürdüğü anlaşılıyor.¹¹⁹

Fakat Boris/Baris Han¹²⁰ (852-889), hem ülkesi içinde Hıristiyanlığın engellenemediğini gördü, hem de askeri olarak Bizans karşısında düştüğü

¹¹⁵ Bu konudaki sav için bkz. Karatay, O., "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları" *Bilig*, sayı 23 (Yaz 2001), s.27-47.

¹¹⁶ Tryjarski, "Protobulgarzy", s.175-176; Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s.611.

¹¹⁷ Kayapınar, "Tuna Bulgar", s.630-631.

¹¹⁸ Kayapınar, "Tuna Bulgar", s.633-634.

¹¹⁹ Devlet içindeki Bulgar ve Slavların ilişkileri hk. bkz. Halperin, Ch. J., "Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire: A Reconsideration of the Historiography" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, C.IV (1983).

¹²⁰ Kaynaklarda *Boris* olarak geçer ve şimdi Slavlar arasındaki yaygın Boris isminin kaynağıdır. Bars kökenli olduğu sanılan bu ismin, Tuna Bulgarlarında bu şekilde

zor durumdan siyaseten bu dini kabul ederek kurtuldu. Lakin bunun geri dönüşü olmadığı görüldü. Roma ile İstanbul arasındaki mücadelenin içine düşen Baris, en sonunda İstanbul tarafında karar kılmak zorunda kaldı. Bir süre sonra kendisini samimi bir Hıristiyan olarak görüyoruz. Hatta ömrünün son günlerinde bir manastıra çekilmiş, oğlu Vladimir'in (889-893) eski Türk dinine geri dönme çabası üzerine işe el atarak onu ortadan kaldırmış ve yerine diğer oğlu Simeon'u getirmiştir.

Selanikli Kiril ve Methodius kardeşlerin çabalarıyla, Bulgar ülkesi 9. yy'ın ikinci yarısında kısa zamanda neredeyse tamamen Hıristiyanlaşmıştır.¹²¹ Din dilinin Slavca olarak belirlenmesi, Türklerin de kilisede bu dili kullanmaları mecburiyetini doğurmuş, sonuçta sayıları zaten Slavlara göre çok az olan Türkler, kademeli şekilde eriyerek dillerini, dolayısıyla Türk kimliklerini kaybetmişlerdir.¹²² Buna mukabil, onların ismi olan Bulgar, Türk asıllı olmayan Slav kitleye yayılmış, böylece Türkçe bir ulus ismi taşıyan, ama Türk olmayan bir topluluk ortaya çıkmıştır. Bulgar devleti Simeon zamanında (893-927) Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biriydi. Lakin bu devlet Rusların da yardımıyla 971 yılında Bizans tarafından yutulmuş ve iki yüzyıllığına ortadan kaldırılmıştır.¹²³

5) Orta Avrupa'da Avar Hakimiyeti

Akdeniz dünyasının dış çevresine giren bölgelerde bir şekilde isbat-ı vücut eyleyen toplulukların hepsi de ilk faaliyetlerinin ardından İstanbul'a elçi gönderirlerdi. Bu elçiler içinde tarih boyunca hiçbiri 558 yılında gelen Avar elçileri kadar ilgi çekmemiştir. Halk sokaklara birikmiş, bu tuhaf kılıklı kimseleri görmeye çalışmıştır.¹²⁴ Orta Asya'dan gelen bu topluluk, Kafkasların kuzeyindeki toplulukları ezdikten sonra İstanbul'a elçi gönderip diplomatik ilişki kurmuştur.

telaffuz edildiği anlaşılıyor. Lakin, İdil Bulgar'da da aynı isme rastlıyoruz. İbn Fadlan'ın elçilik heyetinde bulunan bir kişinin ismi *Baris el-Saklabî* idi. Bkz. İbn Fadlan, *Türkistan'da Bir İslam Seyyahı: İbn Fadlan*, yay. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975, s.20.

¹²¹ Hıristiyan-Slav Bulgar ulusunun oluşumundaki temel belirleyici olan kilise konusundaki önemli bir inceleme olarak bkz. Zlatarski, V., *Natsionalizatsiya na Bulgarskata Dirjava i Tsrkva prez 9. Vek*, Sofya, 1926.

¹²² Bu sürecin bir tahlili için bkz. Karatay, O., "Omurtak Han'ın Rüyası. Bulgarların Türklükten Çıkışının Hikayesi" *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, özellikle sayı 187 (Temmuz 2002), s.49-50; sayı 188 (Ağustos 2002), s.15-18; sayı 189 (Eylül 2002), s.15-19.

¹²³ Kayapınar, "Tuna Bulgar", s.637.

¹²⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, yay. Cyril Mango – Roger Scott, New York, 1997, s.339-340.

Avarların kökeni meselesi tarihçiliği çok uğraştırmıştır. Buna ilaveten Theophilaktos Simokattes adlı Bizans tarihçisinin ortaya attığı, Avrupa'ya gelenlerin aslında *Sahte Avarlar* olduğu iddiası işi büsbütün karıştırmıştır.¹²⁵ Normalde Avarları, Çin kaynaklarında Juan-juan, Göktürk yazıtlarında Apar olarak geçen, Göktürklerin ve İç Asya'nın eski efendileri olan kavme bağlamak mümkündür. 552'deki Göktürk isyanı ve bağımsızlığı ile birlikte bunlar büyük bir bozguna uğrayıp dağılmışlardır. Fakat, Theophilaktos'a göre *Gerçek Avarlar* batıya değil, Kore ve Çin tarafına kaçmışlardır. Sahte Avarlar ise bir kısım Oğurlardan başkası değildir. Ancak, başta Doğu Avrupa'daki baskın zümre olan *Gerçek Oğurlar* olarak, özellikle bölgedeki Türklerin buna kanmış olma ihtimali yoktur.

Çeşitli verileri inceleyen Czeglëdy, tıpkı İç Asyalı Juan-Juan devleti gibi, hem Hun kalıntılarının kurduğu Afganistan merkezli Eftalit devletinin, hem de Avrupalı Avarların dayandığı iki temel boyun *Uar* ve *Hun* isimlerini taşıdığı, dolayısıyla bunların aynı kaynaktan geldiği sonucuna ulaştı. Afganistan'daki Uarlar, aynı zamanda İç Asya'da büyük bir imparatorluk kuran Juan-Juan/Aparlardan kopmuşlardı. Göktürkler 552'deki ezici Apar zaferinin hemen ardından onların batıdaki akrabalarına yüklenmişler, İran ile yaptıkları ittifakın da yardımıyla 556'da başlayan savaşların ardından Abdel/Eftalitleri de ezmişlerdir.¹²⁶ 558'de Avrupa'ya ulaşanlar bunların bir koludur.¹²⁷ Dolayısıyla, Avarlar bir bakıma Attila'nın Hunlarıyla bağlantılıdır ve bu yüzden eski kaynaklar onları Hunlardan pek ayırmaz.¹²⁸

İstanbul'a ulaşan Avar elçileri, muhtemelen daha Kafkasların kuzeyinde onlara yol göstermeye (bu arada Bulgar ve Oğurlar üzerine salmaya) başlayan Alanların yönlendirmesiyle, Bizans'ın kendilerinden beklentileri konusunda hazırlıklıydılar. Onlar tepeledikleri kavimler hakkında bilgi verdiler, Bizans'ın da kendisini rahatsız eden kuzeydeki kavimleri, özellikle Kutrigurları tedip edecek bir müttefike ihtiyacı vardı. Buradaki anlaşmanın uygulanması konusunda tereddütler vardır. Ertesi yıl vaki olan tarihteki en büyük Kutrigur akını bütün Balkanların altını üstüne

¹²⁵ Bu sahteciliğin irdelenmesi hk. bkz. Czeglëdy, *Turan Kavimleri*, s.115-118. Bu haberin Bizanslıları uyarmaya faydası olmamıştır, zira Bizanslılar Göktürk kağanı tarafından, Avarların gelişinden tam 40 yıl sonra, 598'de bu durumdan haberdar edilmişlerdir.

¹²⁶ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.57-59; Herşak, Emil, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış" *Türkler*, C.II, s.641-657, bkz. s.643.

¹²⁷ Czeglëdy, *Turan Kavimleri*, s.100, 112-118, 129-132.

¹²⁸ Herşak, "Avarlar", s.644.

getirdi.¹²⁹ Bunu Avarlar harekete geçmeden önceki son büyük Kutri-gur çabası olarak görmek mümkün olduğu gibi, Avarların kendi önemlerini ihsas ettirmek için bu saldırıyı kışkırttıklarını veya Utrigurları ezerek diğerlerini o cepheden rahatlattıklarını değerlendirmek, hatta Gumilëv gibi, Kutrigurların onların müttefikleri olduğunu düşünmek de mümkündür.¹³⁰

Avarların 562'deki elçilikte söyledikleri şeyler ve birbirine benzeyen iki gelişme olayların perde arkasını görmemizi sağlayabilir. Avarlar bu ziyaretlerinde kendi görevlerini yaptıklarını hatırlatıp, sıranın Bizans'ta olduğunu söylemişler ve birinci seferdeki gibi para değil, yerleşecek toprak istemişlerdir. Görevlerini yapmaları, Aşağı Tuna ve Boğdan'daki Slavların (*Antae*) ezilmesi dışında, muhtemelen göstermelik olarak, Kutrigurların denetime alınması demektir. 558 ziyaretinin ardından Kutrigurların Balkanları akını gibi, bu ziyaretin hemen öncesinde de *Hunlar* (Kutrigurlar) Balkanlara saldırıp Varna'yı ele geçirdiler.¹³¹ Bu, Avarların kendi önemlerini ihsas siyasetinin bir tekrarıydı. Kutrigurları istedikleri zaman tutup, istediklerinde salıvereceklerini göstermişlerdi.

İustinianos gibi büyük bir hükümdarın yönetiminde bulunan Bizans, özellikle Akdeniz fetihlerine önem verdiği için, kuzey işlerini geçici çözümlerle idare ediyordu. İustinianos, dalga geçer gibi, Bizans'ın düşmanı olan Gepidlerin yaşadığı, Sava ve Drava nehirleri arasındaki bölgeyi Avarlara verdi ve bir taraftan savunma önlemleri alırken, bir taraftan da Ant Slavlarını kışkırtmaya başladı. Avar kağanı *Bayan*, Franklarla giriştiği kıyasıya mücadele yüzünden bu hakareti geçici olarak sineye çekmek zorunda kaldı.

Kısa süre sonra Bizans'ta başa 2. İustinos (565-578) geçti. Onun, kendisini kutlamaya gelen Avar elçilerinin daha öncekilerin tekrarı olan taleplerini kesin bir dille reddetmesinde, diplomasiden habersiz ve dik kafalı oluşunun yanında, kuşkusuz Göktürklerin Bizans sarayında çınlayan tehditleri önemli olmuştu. O günlerde yoğunlaşan Frank-Avar mücadelesi de Bizanslıları rahatlatıyordu. Ancak bu uzun sürmedi. Avarlar önce Frankları 566'da ağır bir bozguna uğrattılar. Ardından, Gepidlere karşı hemen batılarındaki diğer bir Alman halkı olan Lombardlarla (*Langobardi*) ittifak yaptılar. Arada kalan Gepidler her şeylerini kaybettiler. Avarların savaştaki dehşetini gören Lombardlar ise, müttefik bile olsa, böyle bir halkla komşu olmaktansa göç etmeyi yeğlediler ve İtalya'ya gitti-

¹²⁹ Theophanes, s.341.

¹³⁰ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.54-55.

¹³¹ Theophanes, s.347.

ler.¹³² Böylece, Tuna ile Sava nehirlerinin kuzeyinde kalan tüm bölge Avar idaresine girdi.¹³³

Avarlar bu kez de Gepidlerin yenilgi belirginleştiğinde Bizans'a terk ettikleri başkentleri Sirmium'u (şimdiki Srijem/Srem) istemeye başladılar. Bu günler Bizans diplomasisi için büyük açmazlarla doluydu. İran'a karşı Göktürk ittifakına ihtiyaçları vardı. Göktürkler de bunu istiyorlardı, fakat bu arada Avar işini hatırlatıyor, Bizans'ı onlarla anlaşmamaları konusunda uyarıyorlardı. 568 antlaşması Bizans'ın Avarlarla dostluk kurmamasını öngörüyordu. Avarlar ise talepleri karşılanmadığı için Balkan eyaletlerine akmaya başladılar. 568'de Avar saflarındaki Kutrigur akıncıları Dalmaçya'yı yağmaladılar. Diplomasi eşliğindeki savaşlar 574'e kadar sürdü. Bundan sonra barış yapıldı, bu kez de Göktürkler Bizans ile bütün ilişkileri kesip Bizans mülkü olan Kırım'a saldırdılar.¹³⁴

Bundan sonraki gelişmeler, Balkanların bütün tarihi boyunca kuşkusuz en önemli hadise olan Slavlaşmanın başlaması itibariyle bir dönüm noktası teşkil eder. Kuzeyden gelen Slavlar o günlere kadar zaten en az iki nesildir Kutrigurlar eşliğinde Balkanlara akın yapıyorlardı.¹³⁵ Orta Avrupa ormanlarından çıkıp gelen bu bitip tükenmez insan kaynağı Avarların da dikkatini çekmiş, Bizans'a karşı kullanmaya başlamışlardır. Ancak genel kanaat, Balkanların kuzeydoğu köşesinden gelen Slavların Avarlardan bağımsız hareket ettikleri, kuzeybatdakilerin ise Avar tebaası oldukları yönündedir.¹³⁶ Nitekim Balkanlardaki Bizans güçlerinin komutanı ve 574 barışının mimarı Tiberios 578 yılında tahta geçtiğinde, Avarlardan Yunanistan'a kadar inen Slavlara karşı yardım istemiş, bu istek yerine getirilmiştir.

Lakin ertesi yıl, sürüncemede kalan Sirmium meselesi iki devleti tekrar karşı karşıya getirdi. Mesele çözümlenemeyince Avarlar kenti kuşattılar ve 582 yılında, Tiberios'un ölümünden az önce ele geçirdiler. Yeni imparator Maurikios (582-602) Avarlara yıllık haraç ödemeyi de içeren bir barış imzalasada da, artık, hele Sirmium'un düşmesinden sonra, Balkan-

¹³² İustinianos'un kuzey siyasetindeki yanlışlık, Akdeniz siyasetini de boşa çıkartacaktır. Onca zahmetlerle yeniden ele geçirilen İtalya, aradan fazla zaman geçmeden bu göçmen Lombardlarca ele geçirilecektir. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.72.

¹³³ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s.285; Heršak, "Avarlar", s.645-646; Golden, *Türk Halkları*, s.90.

¹³⁴ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.68-70; Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s.285-286; Heršak, "Avarlar", s.646.

¹³⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.66.

¹³⁶ Bkz. Živković, Tibor, "Avarlar ile Slavlar Arasındaki ilişkiler (579-626)" *Türkler*, C.II, s.658-663.

ların istilası için kapı açılmıştı. 584 yılında Singidunum (Belgrat) alındıktan sonra Balkanlar Avar-Slav istilasına büsbütün açıldı. Yunanistan'ın güney uçlarına kadar ulaşan istilacılar Selanik'i iki kez kuşattılar. Bizans ordusunun büyük bir kısmı doğuda İran cephesinde meşgul olduğu için, küçük Slav çeteleri bile hiçbir mukavemet görmüyordu. Böylece, daha önceki akınların aksine, bu kez geri dönmediler ve 580'lerden itibaren boşalmış topraklara yerleşmeye başladılar.¹³⁷

591 yılında sürüncemede İran savaşını bitirip zaferle dönen Maurikios'un başlattığı, Avar-Slav meselesini kökten halletmeyi amaçlayan büyük sefer ise daha büyük bir felaketin habercisi oldu. Avar ve Slavlar, tıpkı Darius karşısında Sakaların ve Hitler ve Napolyon karşısında Rusların yaptığı gibi, Bizanslıların karşısına çıkmadılar, geri çekilip onları yordular ve sürekli kayıp verdirici küçük saldırılar yaptılar. Böylece, yıllarca bölgede dolaşan, Avar ülkesinin içlerine giren, ama karşısında kimseyi bulamayan, üstelik de büyük sıkıntılar içinde bulunan orduda bezginlik baş gösterdi. 602 yılında kuzey ordularında isyan başladı; İstanbul'a yürüyen birlikler kendi içlerinden Phokas adlı birini imparator yaptılar. Phokas döneminde (602-610) Bizans kuzeyde hiçbir şey yapamadı. Balkanların Slav mülkü haline gelişinin onun zamanında noktalandığı belirtilir. Bu esnada Dalmaçya, Arnavutluk, Yunanistan, (Güney) Makedonya ve Trakya sahilleri hariç, Balkanların tamamı, hatta Peleponnes içleri bile Slavlarca yerleşildi.¹³⁸

Avarlar Balkanlardaki Slavların yalnızca şimdiki eski Yugoslavya kısmında yerleşenlerine hükmedebiliyorlardı. Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan'ı istila eden Slavlar aslen Avarların belalısı olan Aşağı Tuna Slavlarından inmişlerdi. Bir süre sonra, yukarıda bahsettiğimiz Asparuh'un Bulgarları gelecek ve Avarların yapamadığını yapıp, hem Tuna'nın kuzeyinde kalan, hem de güneyine geçip yerleşen Slavlara hakim olarak kendi Bulgar devletlerini kuracaklardır.

Bizans'ın kuzeyde toparlanması ancak dahi imparator Herakleios'un (610-642) çok uzun süren çabaları sonunda gerçekleşmiştir. 620'li yıllarda Bizans'ın tamamen yok olma aşamasına geldiği bir sırada onun uyguladığı stratejiler, Türkleşme hariç tutulursa, Balkanlar ve Ortadoğu'nun

¹³⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.75.

¹³⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.75-77; ayr. bkz. aynı yazar, "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century" *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, 1959, s.5-8. Daha sonraki dönemlerde Slavlar Dalmaçya'nın tamamını etnik olarak kaplarken, Yunanistan, Batı Trakya ve Arnavutluk-Kosova bölgesinde geri adım attılar. Selanik çevresindeki Slavlar ise Yunanlılar tarafından 20 yy. içinde etnik temizliğe uğradılar ve çok azı yerlerinde kaldı.

yaklaşık bugünkü resmini ortaya çıkarmıştır. Sâsânî İran karşısında sürekli gerileyen Bizans, 625/626 yılında Fars ordularının Kadıköy'e kadar gelişine şahit olmuştur. Karşı yakada ise Avar kağanı, içinde Slav, Bulgar ve Gepidlerin de bulunduğu dev bir ordu ile İstanbul'u kuşattı. Herakleios bu sırada Karadeniz'in doğu ucunda, Kafkaslılardan İran'a karşı asker topluyordu. İstanbul'da Bizans donanması İranlıların karşı tarafa geçişine izin vermediği gibi, kanolarla kuşatmaya katılan Slavları kolayca ortadan kaldırdı. Görünürde, dehşete düşen Slavların çekilişi, Avar ordusunu da bozdu ve çekilmek zorunda bıraktı. Avar ricatının esas sebebi ise, Avar yurdunun kuzey ve batısındaki Slav ve doğudaki Bulgar/Kutrigur isyanları idi. Bu isyanlar esnasında kuzeyde şimdiki Slovakların cetleri ile Slovenlerin ecdadı olan Karantanlar ayrılıp kendi devletlerini kurdular. Karadeniz'in kuzeyindeki Kutrigurlar da Büyük Bulgar devletine bağlandılar.¹³⁹

Esas önemli olay ise, *Kürbat* adlı birinin önderliğindeki Sarı Oğurların Dalmaçya'yı işgali idi. Avar saldırıları ile yurtlarından sürülen Sarı Oğurlar onlardan kaçabilecekleri en uzak noktaya, Karpatların kuzeyindeki Galiçya bölgesine gitmişler, kendilerini takiben Orta Avrupa'ya gelen Avarların hemen güneylerine yerleşmesinin ardından burada mahalli Slavları örgütleyerek Avarlara karşı direnişin öncüsü olmuşlardır. Gerçekten de, Avar hakimiyetinin Karpatların kuzeyine geçtiğine dair bir iz bulunmamaktadır. Avarların İstanbul kuşatmasının ardından düştüğü zor durumdan istifade ile bunların bir kısmı Avarların kuzeybatısından geçip güneye yönelerek Dalmaçya'ya gelmişler, muhtemelen Frankların, Slavların ve Bizans donanmasının da yardımıyla Avarları buradan kovmuşlardır.¹⁴⁰

Avar devletine bu günlerde bir darbe de kendi içlerinde, başkentte yaşayan Bulgarlardan geldi. 630/31 yılında, başarısızlığa uğrayıp en son Slavlarla savaşarak ölen kağanın yerine, Bulgarlar yeni kağanın kendilerinden olması talebiyle bir darbeye kalkıştılar. Fakat yenildiler ve soykırıma tabi tutuldular. Kurtulabilen 9000 aile Bavyera'ya kaçtı, ama Frank kralının buyruğuyla orada da kıyıldılar. Yalnız 700 kadar aile kurtulup bir Slav kabilesine sığındı.¹⁴¹

Bundan sonra Avarların pek sesi çıkmaz. Özellikle 680'lerden sonra, o zamanlar dördü de Türk devleti olan kuzeydeki Ak Hırvat, doğu tarafı

¹³⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.95-97.

¹⁴⁰ Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.142-149; *Povest'*, s.210. Tarafımızca geliştirilen bu kuramın ayrıntıları için bkz. *Hırvat Ulusu*, s.133-149; "Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi" *Türkler*, C.II, s.591-598.

¹⁴¹ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s.293; Heršak, "Avarlar", s.650-651.

kapatan Tuna Bulgar (ki buna bir süre sonra Kiev'e kadar sokulan Hazarlar da eklenecektir), güneyi tutan Sırp ve güneybatıdaki Hırvat oluşumları ile, batıda bulunan güçlü Frank devleti ve Karantan ve Moravya Slavlarının devletleri Avarları her taraftan kuşatmıştı. Bu esnada onların, özellikle batıdaki bazı çatışmalara, bilhassa da kadim dostları Lombardların işlerine karışmalar da, barışı korumaktan başka çıkar yollarının olmadığını ve sürekli savunmada kaldıklarını anlıyoruz. Bu durum, Bizans kaynaklarının birden bire susması, Rus kaynaklarının ise "Avarlar gibi kayboldu" atasözünü nakletmeleriyle anlaşılabilir.¹⁴²

Avarların Frank etki ve nüfuz bölgesi olan Bavyera ve Lombardiya'daki işlere burun sokmaktan geri durmamaları, en sonunda devletin tümünden yıkılışına yol açtı. Frankların en ünlü kralı Şarlman (Charlemagne) onları cezalandırmaya ve Avar meselesini kökünden halletmeye karar verdi. 791 yılında başlayan savaşlar sekiz yıl sürdü; Avarların kendi iç mücadeleleri de eklenince çöküş hızlandı; devlet büyük ölçüde ortadan kalktı ve şimdiki Macaristan bölgesi Frank idaresine geçti. Avar yurdunun doğu kısmı olan Erdel (Transilvanya) ise Kurum Han'ın Bulgarları tarafından işgal edildi. Siyasi bir güç oluşturmasalar da Yukarı Tisa boylarında kimi Avar topluluklarının bağımsız kaldıkları anlaşılıyor. Yaklaşık yüzyıl sonra başlayan Macar fetihlerinde ilk alınan bölge burası olmuştur.¹⁴³

Devletlerini kaybeden Avarlar zaman içinde bölgedeki halklar (Alman, Slav, Bulgar, Macar, vb.) arasında eridiler. Ancak bunun aniden olmadığı kesindir. 10. yy ortalarında Dalmaçya'da bile hâlâ Avarlar vardı.¹⁴⁴ Avar kalıntılarının, daha çok da Avarların bir dönem buraya yerleştirdikleri Kutrigurların (ki, bunlarla ilgili haberler 15. yy'da, Bosna Osmanlı hakimiyetine girdiği zaman bile gelir) bağımsızlıklarını koruduğu bir yer olarak da Bosna'yı görmek gerek. Burası ne Frank veya Bulgar devletlerince, ne de Bizans tarafından alınabilmiştir. 9. yy içinde, Avar devletinin çöküşünden hemen sonra, burada siyasi bir iradenin bulunduğu anlaşılıyor. Dışarıdan hiçbir gücün yerli hanedanları değiştirmedeği Bosna, kimi zaman, ama sadece birkaç yıllığına, bağımsızlığını kaybetse de, sürekli güçlenerek Sırp ve Hırvat devletleri ayarında bir güç haline gelmiştir. Bütün Ortaçağ boyunca ülkeyi yöneten ve Bosna ile özdeşleşen Kotroman sülalesinin aslı da, böylece Türklere dayanmaktadır.¹⁴⁵

¹⁴² Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s.293-294; Heršak, "Avarlar", s.652-653.

¹⁴³ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s.297-301.

¹⁴⁴ Constantine Porphyrogenitus, *DAI*, s.143.

¹⁴⁵ Bu kuramın ayrıntılı bir sunumu için bkz. Karatay, O., "Bosna Krallık Soyut Kotromaniçlerin Ash Hakkındaki Tartışmalar" *Bilgi*, sayı 23 (Güz 2002), s.103-127.

6) Hazar Devleti

1. Göktürk devletinin batı kanadının çökmeye başladığı günlerde (7. yy'ın ikinci çeyreği), bu devletin batı uçlarında ortaya çıkan Hazar gücü; kısa bir süre sonra, tarihte önemli yer tutacak bir Türk devleti haline gelmiştir. Hazar denizinin kuzeybatısındaki araziye merkez edindiği anlaşılan bu devletin sınırları, en geniş zamanında doğuda Aral gölü boylarına, kuzeyde Orta İdil havzasına, batıda Kiev ve ötelere, güneyde ise Derbent ve Alan kapılarına kadar uzanmıştır. Tarihin en önemli devrelerinden birinde, İslam'ın hızla yükselerek dünya tarihinin akışını değiştirdiği günlerde varlığını sürdüren Hazar devleti, stratejik olarak da doğu ile batı ve kuzey ile güneyin kesiştiği noktada idi. Bu konumuyla kendisi de tarihin akışında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca da coğrafi mevkii itibariyle çok değişik halklar, inançlar, kültürler, iktisat biçimleri ve hayat tarzları bu devlet içinde yer bulmuştur.¹⁴⁶

Hazarların kökeniyle ilgili tartışmalar hâlâ sürmektedir ve bir sonuca bağlanamamıştır. Onları Batı bozkırlarının eski Akatziri /Ağaçeri halkından bir Uygur kabilesine kadar çok değişik topluluklara bağlama teşebbüsleri görülmüştür. Bu alandaki en ileri çalışmaları yapan ve Mes'ûdî'nin Hazarların Türkçe'de *Sabir*, Farsça'da *Hazar* adlandığını söylediğine dikkat çeken Golden'a göre, Hazarların, Sabirlerin Göktürk idaresinde yeniden teşkilatlandırılmasının bir meyvesi olması ihtimali çok daha yüksektir.¹⁴⁷ Gerçekten de, Hazar'ın ilk dönemlerinde, sönmüş bir etnos olan Hunlardan belirgin şekilde ve sık sık bahsedildiği halde, daha dün o bölgenin hakimi olan Sabirlerin ismi anılmaz. Bu durum, Sabirlerin Hazar adlı uruğunun doğrudan iktidarda olduğu, halkın da devletin ismine göre adlandığı şeklinde açıklanabilir.

Bizce, yukarıda gördüğümüz üzere, Kabarları Hazarlarla aynı ırktan sayan Porphyrogenitus da bu gerçeğe işaret etmektedir. Bu aynı zamanda bizim Porphyrogenitus'taki Kabarlarla Sabarların köken olarak aynı halk olduğu hakkındaki savımıza destek verir. İsimlerinin ve faaliyetlerinin ilk zikrinin M.S. 198 oluşu¹⁴⁸ da bu babda kaynakların bir hatası değil, tarihi bir gerçeklik olabilir. Ancak, onları özellikle ilk dönemde Göktürklerden ayırma imkanı yoktur. Bunu ise idareci tabakanın, en azından hanedanın Göktürklerden olduğu şeklinde düşünebiliriz.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Golden, *Türk Halkları*, s.197-200; "Güney Rusya Bozkırları", s.355-356, 358-359.

¹⁴⁷ Golden, *Türk Halkları*, s.193, 195.

¹⁴⁸ Yücel, "Hazar Hakanlığı" s.446.

¹⁴⁹ Hazar'da *A-shih-na* soyu tartışmaları için bkz. Golden, *Türk Halkları*, s.195.

Hazarlardan günümüze, çok değişik kaynaklara serpiştirilmiş, çoğu unvan ve kişi ismi olan 50 kadar kelime kalmıştır. Bunların tamamı rahatlıkla Türkçe ile açıklanabilmektedir. Ancak bu durum onların nasıl bir Türkçe, Ortak Türkçe mi, yoksa Bulgarca mı konuştuklarını tam olarak belirlemeye yetmez. Şimdilik her ikisinin de Hazar devleti içinde temsil edildiğini kabul etmekten başka yapabileceğimiz bir şey yoktur.¹⁵⁰

Hazarların ilk belirgin askeri faaliyetleri, resmen Göktürk devletine bağlı oldukları dönemin sonlarına, Herakleios'un Kafkasya'da onları yardıma çağırdığı ve beraberce Tiflis'i kuşattıkları büyük savaş yıllarına rastlamaktadır (626-629).¹⁵¹ Zaman zaman taraflar değişse de, Suvarların uyguladığı İran'a karşı Bizans'ı destekleme siyaseti, onlardan tamamen bağımsız olarak Göktürklerce devam ettirilmiş, Hazarlar ise bunu hem İran'a, hem de kısa süre sonra onun yerini alan İslam devletine karşı uygulamışlardır. Bununla birlikte, aşağıda kısaca değineceğimiz üzere, bu durum kesinlikle geleneksel bir Hazar-Bizans ittifakını tanımlamaya yetmez, aksine bu ikisi arasında ciddi düşmanlıkların daima var olduğu da gözden kaçmamıştır.¹⁵²

Bozkırdaki mücadelede ise Bulgarlar en önemli yeri tutmuştur. 670'lerin sonunda Büyük Bulgar'ın Hazar baskısıyla dağıldığını biliyoruz. Ancak bu kesinlikle Bulgar gücünün Hazarlar karşısında silinmesi demek olmamış, gerek kuzeydeki İdil Bulgarları, gerekse batıdaki Kara Bulgarlar fırsat oldukça onlarla mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Bu mücadelenin 10. yy'da bile sürdüğünü görüyoruz.¹⁵³

Hazarları en fazla uğraştıran güç imparatorlukları yere seren İslam orduları, Müslümanları en fazla uğraştıran topluluk da Hazarlar olmuştur. Hazar'a ilk İslam akınının Hz. Ömer zamanında 642'de Derbent ötesine deneme kabilinden bir taarruz olduğu biliniyor. Ani yapılan bu saldırıda nispi bir başarının kazanılması ve Belencer'e ulaşılması üzerine akınlar tekrarlandı. Fakat 652 yılında büyük bir mağlubiyet alındı ve Arap komutan savaşta öldü. Buna Hazar cevabı ancak 661 yılında geldi. Azerbaycan'ın doğu kısımlarının yağmalanmasından başka bir sonuç getirmeyen

¹⁵⁰ Golden, *Türk Halkları*, s.193-194.

¹⁵¹ Yücel, "Hazar Hakanlığı" s.446-447.

¹⁵² Bu 'geleneksel ittifak' tabirinin eleştirisi için bkz. Noonan, Thomas S., "Why Dirhams Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, sayı 4 (1984), s.151-282, özl. bkz. s.223-229.

¹⁵³ İdil Bulgar hanı Almuş, onlara karşı Abbasi halifesinden yardım istemiş, İbn Fadlan'ın ünlü elçiliği bu vesileyle gerçekleşmiştir. Kara Bulgarlar ise 940'larda bile Hazarları taciz ediyorlardı. Bkz. Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.65.

bu olayın ardından, ufak bazı çatışmalar hariç, sessiz bir döneme girilir.¹⁵⁴

680 yılında başlayan vuruşmalar ise 684'teki Azerbaycan, Gürcistan ve Doğu Anadolu üzerine, İslam saflarındaki Ermeni ve Gürcü kralların da öldüğü bir Hazar akını ile zirveye çıktı. Bunun üzerine Araplar strateji değiştirerek, Hazar'ın kendisini ele geçirmeye karar verdiler.¹⁵⁵ Fakat, özellikle çetin Kafkas dağlarını aşarak Hazarlara karşı başarı kazanmak, kazandıktan sonra da kalıcılık sağlamak kolay değildi. Üstelik, Hazarlar kuzeyin kapısı niteliğindeki Derbent'i ele geçirmişlerdi. Bu yüzden, 707-710 arasındaki tüm savaşlar Hazarlardan Derbent'i almak içindir. Halifenin üvey kardeşi Mesleme ibn Abdülmelik bölge valisi olduktan sonra, 713 yılında Derbent'i alabildi. Hazarların buna cevabı birkaç defa şehrin yanından geçerek Azerbaycan'a inmek ve istila etmek oldu. Doğu Anadolu üzerine 722/723'teki bir Hazar seferi ise zaferle sonuçlandı. Ertesi yıl da yeni Arap komutanı Cerrah ibn Abdullah kuzeye geçip büyük bir Hazar ordusunu yendi, başkent Belencer'i aldı (Bundan sonra başkent İdil deltasına taşınacaktır). Ordusunu fazla yormayarak, diğer önemli şehir Semender önlerinden geri çekildi.¹⁵⁶

Bundan sonraki yıllarda tarafların karşılıklı olarak büyük ordularla akınlar yaptıkları, Hazarların Azerbaycan içlerine, Arapların da Hazar ülkesinin derinliklerine girdikleri görülmektedir. Bu uzayıp giden savaşların hemen hiçbir sınır değişikliği getirmesine imkan yoktu. Hazarların bütün güçlerini toplayarak yaptıkları 730'daki saldırıda ise Araplar Cerrah'ın hayatını kaybettiği büyük bir mağlubiyet aldılar ve Hazarlar Musul'a kadar sokuldu. Fakat çok dağıldıkları için kolaylıkla avlanmaya başladılar.¹⁵⁷ Sonuç getirmeyen yıllık savaşlar sürerken 735'te Mervan ibn Muhammed bölgeye atandı ve Hazar sorununu kökünden çözmeye fermanı aldı. 737 yılında yapılan seferde bütün Hazar topraklarını işgal etti. İdil boylarında kısırdığı Hazar kağanı barışın şartı olarak Müslümanlığı kabul etti.¹⁵⁸

Hazar kağanı Müslümanlar çekildikten sonra İslam'dan dönmüştür, fakat tarafların artık anladıkları bir şey vardı: Araplar Hazar ülkesini kolayına alamaz ve hakim olamazlardı; Hazarlar ise Araplar gibi güçlü bir düşmanla baş edemezlerdi. Böylece ilişkiler, arasına bazı çatışmalar gö-

¹⁵⁴ Noonan, "Why Dirhams Reached", s.177-179.

¹⁵⁵ Noonan, "Why Dirhams Reached", s.181-182.

¹⁵⁶ Noonan, "Why Dirhams Reached", s.183-184.

¹⁵⁷ Noonan, "Why Dirhams Reached", s.187-188.

¹⁵⁸ Noonan, "Why Dirhams Reached", s.191-192.

rülmekle birlikte, önce kalıcı barış, ardından da dostluk havasında gelişmeye başladı. Bu aynı zamanda İslam'ın yayılması demek oldu. Bir süre sonra Hazar ülkesinin tüccarları ile (paralı) askerleri neredeyse tamamen Müslümanlardan oluşuyordu.¹⁵⁹

İdareci zümre ise muhtemelen 800'lerden itibaren kendi içlerinde ve gizlice, 860'lardan itibaren ise devlet dini olarak Musevîliği benimsemişti.¹⁶⁰ Hazarların en ilginç yanı dünyadaki Yahudilerin kurmadığı tek Musevî devleti olmasıdır. Bu konu hâlâ tartışılmaktadır. Son çözümlenmeler özellikle Irak'ın kuzeyinden gelen Yahudilerin Hazar idarecilerini etkiledikleri, hem onları döndürdükleri, hem de kendilerinin bu suretle iktidara yerleştikleri şeklindedir. O dönemde İslam'ın kabulünün Bağdat'ın, Hıristiyanlığın ise İstanbul'un dolaylı yönetimine veya güdümüne girmek demek olduğunu değerlendiren Hazar yönetiminin, siyasi bir tercih olarak bu ikisinden de kaçınarak, yine semavi bir din olan Musevîliği benimsemiş olma ihtimali de yüksektir. Bunun ardından dünyanın değişik yerlerinden Yahudiler Hazar'a akmaya başlamıştır. Bizans'ta özellikle Romanos Lekapenos zamanında (920-944) Yahudilere uygulanan baskılar üzerine Bizans Yahudileri kitleler halinde Hazar'a gitmişlerdir.¹⁶¹

Musevîlik Hazar devletinin üç yüzyıllık tarihinin sadece son yüzyılımı tutar. Nüfus olarak da her halükarda azınlıkta idiler. Bu yüzden, Hazar'ı bir Musevî devleti olarak tanımlama imkanı yoktur. Ancak, Doğu Avrupa Musevîliğinin oluşumunda Hazarların katkısı kuşkusuz büyük olmuştur. Bugünkü Türkçe konuşan Karaim ve Kırımçak Yahudilerini doğrudan onlara bağlayanlar olduğu gibi,¹⁶² daha ileri gidip Doğu Avrupa Yahudiliğini onlardan getiren ve Hazarları 13. kabile olarak gören çalışmalar da yapılmıştır.¹⁶³

Her ne kadar Türk dünyasında bazı çağrıştırmaları bulunsa da, en aşırı örneği Hazarlarda görülen ikili yönetimin, yani hiçbir şeye karışmayan bir *kutsal kağan* ile bütün icra yetkisi ellerinde olan bir *beg* düzeninin kaynağında da muhtemelen Musevîlik vardır. Yani, eski Türk kağanlık ailesinden gelen kimseler kağanlık makamını tutarken, aslen Ben-i İsrail

¹⁵⁹ Bu konuda bkz. Yıldız, Hakkı D., "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması" VIII Türk tarih Kongresi Zabıtları, C.II, Ankara, 1981, s.855-863.

¹⁶⁰ Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları" Türkler, C.II, s.481-490, bkz. s.487-488.

¹⁶¹ Golden, Türk Halkları, s.199-200.

¹⁶² Zajaczkowski, Ananiasz, "Hazar Kültürü ve Varisleri", çev. B. Çağatay, Belleten, C.27, sayı 107 (Temmuz 1963), s.477-483.

¹⁶³ Bu fikirdekilerin gözde çalışması olarak bkz. Koestler, Arthur, Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası, çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul, 1993.

il'den olan bir Yahudi de, harici kaynaklarda 'kral' olarak adlanan beylik makamını elinde bulunduruyordu.¹⁶⁴

Bunun yanında Hazar'da Hıristiyanlığın ve semavi dinlere inanmayanların, muhtemelen eski Türk dininin takipçilerinin, bu arada Rus, Slav, Kafkaslı ve Fin-Ugor asıllı putperestlerin önemli yer tuttuğunu anlıyoruz. Mes'ûdî'ye göre Hazar başkentinde ikisi Müslümanlara, ikisi Musevîlere, ikisi Hıristiyanlara ve birisi putperestlere bakan toplam yedi kadı bulunuyordu.¹⁶⁵ Buradaki Hıristiyanları Bizans'ın özellikle 9. yy'ın ikinci yarısında yoğunlaşan misyonerlik faaliyetlerinden ziyade Kafkasyalı, özellikle Dağıstanlı yerli Hıristiyanlara bağlamak, bu arada Onoğurlara vurgu yapmak daha yerinde olacaktır. Üstelik, Bizans'taki Musevî aleyhtarı siyasetler, Romanos Lekapenos dönemindeki zıtlaşma örneğindeki gibi, anında Hazar'da karşılığını bulmuş, burada da Hıristiyanlara baskı yapılmıştır.¹⁶⁶

Bir Suvar-Göktürk mirası olarak görülmemesi gereken Hazar'ın Bizans'la yakınlığı, kimi zaman ittifakları ve evlilik akitlerini neticelendirmiş, kimi zaman ise bu iki gücün pek çok noktada çatışmaya girmesini engelleyememiştir. Belki de bu yakınlığı büsbütün Herakleios'a mal etmek, sonrakilerin onun mirasını yediğini kabul etmek gereklidir. Zira, bu iki devletin Araplarla savaşlarda en zor günlerinde bile tamamen bağımsız hareket ettikleri, aralarında bir eşgüdümün bulunmadığı göze çarpmaktadır.

Ezcümle, 695 yılında tahttan indirilen 2. İustinianos, kaçarak Kırım'a, Hazarlara sığındı ve kağanın kızkardeşiyle evlendi. Yeni imparatorun kağanı, onu teslim etmesi üzerine de oradan kaçıp, Bulgar hanı Tervel'in yardımıyla İstanbul'a gitti ve tekrar tahta oturdu. Bunun ardından imparator ile kağan, Kırım hakimiyeti üzerine mücadeleye kilitlendiler. Kırım halkı o günlerde Bizans'a isyan edip kağanın tarafını tuttu. Sonuçta 711 yılında İustinianos, Kırım'daki asilerin önderi olan Ermeni Bardanes tarafından öldürüldü ve Bardanes, Philippikos adıyla yeni imparator oldu. Yine aynı, Ermeni sülalesinden olan 3. Leo (717-741), Hazar kağanının kızı *Çiçek*'i oğlu Konstantinos'a istedi. Bu Konstantinos kiliselerdeki tasvirleri kıran hareketi desteklemek üzere imparator olduğu gibi (741-775), ölümünde de kendisini Hazar prensesinden olan oğlu 'Hazar Leo' izledi (775-780). Bunlara rağmen, siyasi alanda iki devletin müttefik görünümünde olduğunu söylemek zordur. Kırım'daki mücadele

¹⁶⁴ Zuckerman, "Hazarlarda İkili Yönetim", s.481-485.

¹⁶⁵ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.46.

¹⁶⁶ Yücel, "Hazar Hakanlığı", s.450.

hep sürdüğü gibi, Kafkaslarda, özellikle Alanlar ve Abhazlar üzerindeki nüfuz mücadelesi de iki devleti birbirine düşman kılıyordu.¹⁶⁷

9. yy'da Hazarların Müslümanlar gibi, Bizanslılarla da ilişkilerinde sakinleşme görülüyor. Bunun sebebi bozkırdan gelen tehditler olmalıdır. Nitekim, Hazarlar doğularından gelen Peçenek baskısını ancak Oğuzların yardımı ile karşılayabiliyorlardı. Kuzeyden de hareketlenmeye başlayan Macarları denetim altına almak gerekiyordu. Bunun üzerine 830'larda Bizanslı mühendislerin yardımıyla Don nehrinin aşağı akıntısında *Sarkel* ('Beyaz Kale', Arapça *Medinet'ül-Beyza*, Rusça *Belaya Veja*) adlı bir kale-şehir kurdular. Ancak bu şehrin Peçeneklere, Macarlara, hatta Ruslara karşı kurulduğu yönündeki fikirler çatışmayı sürdürmektedir.¹⁶⁸

Bizans, yüzyıllardır bir türlü baş edemediği Bulgarları, onların hemen kuzeyine gelip yerleşen Macarların yardımıyla geçici de olsa dize getirmişti. Öte yandan Peçeneklerin her hamlede Macarları dağıttıklarını gördüler. Bu yüzden, Peçenek gücü Bizans'ı büyüledi ve (zaten Musevîliği benimsedikleri için lanetlenen) Hazarlar tümünden gözden düşmeye başladılar. 10. yy'ın ilk yarısının imparatoru Konstantinos Porphyrogenitus'un bu çalışmada sık sık alıntılıdığımız eseri *De Administrando Imperio*, bu stratejinin resmi belgesidir.¹⁶⁹

Hazarların yerini alabilecek yeni ama güvenilir bir müttefik de Ruslar, ki bundan Slavları değil, İsveç'ten gelen bir Viking kabilesini anlamak gerekir, olabilirdi. Bunlar İdil nehri üzerinden Hazar'a geliyor ve burada İslam dünyasının ticari yapısıyla buluşuyorlardı. Hazar devletinin zayıflamaya başlaması Rusların bölgede daha rahat hareket etmesini sağladı ve bu kez Hazar sahillerindeki İslam ülkelerini yağmalamayı denediler. 9. yy'ın ikinci yarısında başlayan bu denemeler, 910 yılından itibaren daha ciddi işgal teşebbüslerine döndü. Bunlar kuşkusuz, ganimetten pay alan Hazar kağanının izniyle oluyordu. Ancak, 913 veya 922 yılındaki bir akının ardından Hazar ülkesindeki Müslüman askerler Rusları kılıçtan geçirdi. İdil üzerinden kuzeye kaçabilenler de Müslüman Burtas ve Bulgarlar tarafından öldürüldüler. Bundan sonra kuzeyden bir Rus akını görülmez. Buna karşılık batıdan, güçlenen Kiev'den gelen Ruslar 943-944'te Azerbaycan'ın kuzeydoğusundaki Berdaa kentini ve çevresini bir yıldan fazla ellerinde tutabilmişlerdir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Brook, Kevin, "Hazar-Bizans İlişkileri" *Türkler*, C.II, s.473-480, bkz. s.474-476.

¹⁶⁸ Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s.476; Golden, "Güney Rusya Bozkırları", s.359-360; Zuckerman, "Hazarlarda İkili Yönetim", s.485-487.

¹⁶⁹ Golden, *Türk Halkları*, s.200-201.

¹⁷⁰ Yücel, "Hazar Kağanlığı", s.451; Golden, "Güney Rusya Bozkırları", s.361. Bu saldırı, Bizans'ın Rusları Hazarlara karşı kızdırtmasına mukabele olarak, Hazarların

İlk anda tamamen yok etmese de, Hazar devletinin eski varlığını ve ihtişamını ortadan kaldıran saldırı da yine Ruslardan geldi. Başta Alanlar, İdil ve Kuban Bulgarları ve Oğuzlar olarak çevredeki hemen herkesle savaş halinde olan kağanlık, 965 yılında Kiev'in ateşin kağanı Svyatoslav'ın ani bir saldırısına uğradı ve şehirleri yakılıp yıkıldı. Devletlerinin yıkılışı ise, Togan'a göre, doğudan gelen diğer Türk kavimleri yüzünden olmuştur.¹⁷¹

Hazarların bundan sonra bir daha toparlanamadıkları, çeşitli yerlerde bağımsız veya özerk topluluklar halinde varlıklarını bir süre daha sürdürdükleri anlaşılıyor. Hazar kağanına ait olduğu belirtilen Karadeniz ile Azak arasındaki Tamatarhan yarımadası 1016'da Rus-Bizans ittifakınca ele geçirilmiştir. Bu topluluklar hakkındaki son haberler 1083 yılından gelir.¹⁷² Hazarların bir soykırıma uğradıklarına dair hiçbir kaynak hiçbir şey söylemiyor. Bu yüzden, onların Musevî olanlarının bugünkü Doğu Avrupa Yahudiliğinin, en azından Karaim ve Kırımçakların etnik kökeninde bulduklarına, Müslüman olanların ise bölgeye daha sonra gelen diğer Türk halkları arasında eridiğine hükmediyoruz.

7) İdil Bulgarları

Büyük Bulgarın dağıldığı yak. 680'den Macar hareketlenmesinin başladığı 830'lara kadar Karadeniz'in kuzeyinde muammalarla dolu bir sessizlik hüküm sürer. Bu dönemde buraya dışarıdan hiçbir yönden istila gelmemiş, bölge kendi dinamikleriyle başbaşa kalmıştır. Yalnızca, 9. yy'da Slav kabilelerinin Hazarlara haraç vermesinden,¹⁷³ ayrıca da Asparuh'un Tuna'ya kadar gelip geriye boşaltmasından, yani Hazarlarca Tuna boylarına kadar takip edilmesinden, Kırım hariç, yaklaşık bugünkü Ukrayna topraklarının başlangıcı muhtemelen 680'lerde olan bir tarihten itibaren Hazar idaresinde olduğunu tahmin ediyoruz.

Yukarıda, Büyük Bulgar'ın dağılması esnasında, Kubrat'ın Kotrak adlı oğlunun Hazar hakimiyetinden kaçarak Don nehrinin öte yakasına geç-

---

Rusları Bizans'a karşı kışkırtmasının bir sonucu olan 941 yılındaki Rus-Bizans savaşının hemen ardından, bozguna uğrayıp Kırım'daki Kerç boğazında müttefiki Hazarlara sığınan Oleg tarafından yapılmıştır. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Zuckerman, C., "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor: A Study on the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo", *Revue des Études Byzantines*, 53 (1995), s.237-270, bkz. s.265-268.

¹⁷¹ Togan, *UTTG*, s.165.

¹⁷² Yücel, "Hazar Kağanlığı", s.452; Golden, "Güney Rusya Bozkırları", s.361-362.

¹⁷³ *Povest'*, s.215, 217.

tiğini belirtmiştik. Bu hareket batıya değil kuzeye doğru olmuş olmalı, zira batıya gitseydi Asparuh'un ordasını takip edecekti. Büyük ölçüde Onoğurlardan oluştuğunu tahmin ettiğimiz Kotrak ulusu böylece İdil ve Don'un birbirine yaklaştığı bölgede yaşamaya başlamıştır. Daha sonraki İslam kaynakları açık şekilde bu bölgede Onoğurların bulunduğunu bildirirler. Aslında eski yurtlarından Hazarlarca biraz kuzeye itelenme dışında, ki bunun hatırasını 200 yıl sonra Hazar kağanı Yusuf nakleder,¹⁷⁴ Onoğurların durumu pek değişmemiştir. Kotrak'ın esas Bulgarlarının ise bunların biraz daha kuzeyine geçerek Hazar hakimiyetinden kurtulmuş olmaları gerekir.

Bu yüzden, Zimonyi'nin fikrine¹⁷⁵ iştirak etmiyoruz. Don nehrini geçince illa da batıya gitmeye gerek yoktur. Sonradan İdil-Bulgar'da yer alan kabileleri Kafkaslarda da görmemizi, bunu destekleyecek hiçbir delil olmadığı halde, 8. yy'ın ilk yarısındaki Arap saldırılarında Kafkaslardaki Türklerin yurtlarını terk etmelerine bağlayabiliyorsak, Bulgar ve Onoğurları darmadağın ettikleri çok sayıda kaynaktan geçen Hazarların bunları yurtlarından atıp kuzeye sürmüş olması pek ala mümkündür. Bu yüzden, bizim görüşümüz Bulgarların Orta İdil boylarına 8. veya 9. yy'da değil, 7. yy sonlarında gelmeye başladıklarıdır. Bununla birlikte, kuzeye tedrici bir kayma ve yayılma söz konusudur.

İşte, tarihlere İdil Bulgar adıyla geçen, İslam'ı kabul eden ilk Türk devleti bu topluluk tarafından kurulmuştur. Bu Bulgarların Onoğurları, en azından bunların önemli bir kısmını bünyelerinde tutamadıkları anlaşılıyor ki, daha sonra Onoğurlar Bulgarlardan ayrı bir çizgide ilerlemişlerdir. Bunu aşağıda göreceğiz. Bu Bulgarlar da bir süre sonra bağımsızlıklarını kaybedecek, Hazar hakimiyetini tanıyacaktırlar.

Tarihlere *Kara Bulgar* olarak geçen ülkeyi Büyük Bulgar'ın devamı niteliğindeki Kotrak'ın ordası olarak düşünmek kimilerince mantıklı gelebilir. Zira, *kara* nitelemesi Türk toplum düzeninde büyük olan yarıyı gösterir. Ancak Porphyrogenitus'taki bazı veriler Kara Bulgar'ı bu kadar kuzeyde düşünmemizi engelliyor. Buna göre, Ruslar Dnyeper nehri üzerinden Kara Bulgar, Hazar ve Suriye'ye gelirler.¹⁷⁶ Bu şekilde İdil veya Don boylarına değil, ancak Kafkasların kuzeyindeki bir bölgeye, vaktiyle Hazar hakimiyetine giren Bulgarların yurduna gidilebilir. İmparatorun "*Kara Bulgarlar Hazarlara saldırabilir*"¹⁷⁷ ifadesini, o dönemde başta

¹⁷⁴ Golden, *Türk Halkları*, s.203.

¹⁷⁵ Zimonyi, "Bulgarlar ve Oğurlar", s.613.

¹⁷⁶ Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.187.

¹⁷⁷ Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.65.

Alanlar olarak Kafkas kavimlerinin Hazarlarla mücadelesi çerçevesinde düşünmek gerekir. Tabii, İdil Bulgar'ın Hazar'la çok iyi bildiğimiz mücadelesi de bu haberin içeriğinin dışında kalmaz. Pritsak da, Nedîm'in *Fihrist*'inde geçen, Halife Me'mun ile bir Bulgar kralı arasındaki bir yazışma kaydına dayanarak, bu kimsenin Kuban boylarındaki Bulgarların hükümdarı olduğunu düşünür.¹⁷⁸ Zaten Kubrat'ın en büyük oğlu Bayan burada kalmış ve Hazar egemenliğini tanımıştı.

İslam dönemi kaynaklarında buradaki Bulgarları oluşturan, daha doğrusu Bulgar devletine tabi olan kimi Türk boylarının ismi verilir: *Suvar*, *Barsil*, *Askal*, *Barancar*, *Yuvar*.¹⁷⁹

İdil Bulgar'ın erken tarihiyle ilgili yazılı kaynaklarda hiçbir şey geçmez. Arkeolojik çalışmalar sürmektedir, ancak bunun da bildiğimiz bir şeyi, Kafkas kültürünün izlerinin Orta İdil'de bulunduğunu göstermekten, dolayısıyla Büyük Bulgar'dan kuzeye bir göçü ispattan başka, bilgimize bir katkısı olmayacaktır. Ümitlerimizi bulunabilecek taş yazıtlara bağlamak durumundayız. Zira Kafkaslar ile Balkanlarda Bulgarlardan kalan yazılı malzeme ve Ukrayna'nın kuzeydoğusundaki Malaya Pereşçepina buluntuları, aynılarının kuzeyde de bulunabileceği fikrini ilham eder.

Arkeolojik buluntulardaki keskin kültür değişmelerinden, Bulgar'ın sınırlarını yaklaşık olarak tahmin edebiliyoruz. Zaman zaman değişmekle birlikte, kuzeyde Zagrebinskoe mevkii, doğuda Belaya nehri, güneyde ise Yayık boyları sınır idi.¹⁸⁰ Batı sınırını tespit etmek, bundan önceki dönemde Bulgar dünyası uzun süre İdil Boylarından Galiçya'ya kadar uzandığı için, güçlüklerle doludur. Ama en geniş zamanında bile İdil Bulgar'ın bugünkü Mordva etnik arazisinden daha batıya geçtiğini düşünmek zordur. Kurat'a göre batı sınırı Züye ve Sura ırmaklarına kadar gidiyordu.¹⁸¹ Dolayısıyla Bulgarlar geniş bir sahada Fin-Ugor asıllı toplulukların, bu arada kuşkusuz Suvarlar ve Sabanlar gibi önceden orada bulunan kimi Türklerin üzerinde hakim olmuşlardır.

İdil Bulgar'da Türkçe'nin Oğur-Bulgarca denen lehçesinin yaygın olarak konuşulduğunu tahmin ediyoruz. İslam döneminden kalan önemli

¹⁷⁸ Pritsak, Omeljan, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri" *Türkler*, C.II, s.509-521, bkz. s.511-512.

¹⁷⁹ Bunların incelemesi için bkz. Zimonyi, *Origins*, s.42-51.

¹⁸⁰ Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Ankara, 1991, s.242-243; Golden, *Türk Halkları*, s.210.

¹⁸¹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.113.

sayıda mezar taşı da bu lehçenin özelliklerini gösterir.¹⁸² Fakat bu, tarihin hiçbir döneminde Ortak Türkçe'nin burada var olduğu gerçeğini dışlamaz. Nitekim, bugün Müslüman Bulgarların varisleri olan Kazan Tatarları Ortak Türkçe'nin Kıpçak şivesiyle konuşurlar. Buna karşılık Müslüman olmayan Çuvaşlar, Bulgar lehçesinden indiği anlaşılan bir dile sahiptirler. Bunu, Moğolların önünden kaçan Kıpçakların kuzeye sığınmaları ve tedricen bölge nüfusunu ve dilini içlerinde eritmeleri ile açıklayanlar da vardır.¹⁸³

Bulgarların savaşçı ve yayılcı değil, yerleşik ve ziraatçı-tüccar bir toplum-devlet teşkil ettikleri anlaşılıyor. Kendi ürünlerinin yanında, Ruslar ile İslam dünyası arasındaki ticarete de aracılık etmişlerdir. Bulgar ülkesinden gelen kürk ve deri ile deri ürünler çok meşhurdu. Ötelerden Slav köleler getirilirdi.¹⁸⁴ Bulgarların ayrıca, bölgeye tamamen yabancı olan cam ve seramik sanatında çok ilerledikleri anlaşılıyor.¹⁸⁵ Bulgar şehirciliği ise dönemin en ileri örneklerini vermiştir. Eski dönemde başkent Bulgar ile Suvar ve Biler kentleri en önemlileri idi. Bir dönem Bulgar kenti Avrupa'nın İstanbul'un ardından en büyük kentlerinden biriydi.¹⁸⁶ 1236'da Moğollar, 1361'de Altın Orda Hanı Pulat Timur, 1391'de Aksak Timur ve 1431'de Ruslar tarafından kıyasıya tahrip edilen bu güzel kent sonunda tamamen terk edilmiş ve bir harabeye dönmüştür. Bugün bu harabeler üzerinde kazı çalışmaları sürmektedir.

Bulgar'a İslam'ın ne zaman ulaştığını kestirmek güçtür. Kendilerine *Gümüüş* (Kumis) *Bulgar* dedikleri de anlaşılan İdil Bulgar'la ilgili ilk ve en ayrıntılı haberleri veren İbn Fadlan'ın 922 yılındaki elçilik katipliğinde buranın başında bulunan Şelkey oğlu Almuş Han, Abbasi elçilerini Müslüman bir hükümdar sıfatıyla karşılamıştır. Ayrıca, kimi eski adetler yürürlükte olsa da, o yıllarda İslam'ın Bulgar'da iyice yerleşmiş olduğu, en azından ibadethanelerin bulunduğu ve hatta coğrafi farklılıklardan doğan bazı fikhî meselelerin çözümlendiği anlaşılıyor.¹⁸⁷ İbn Fadlan bu konuda, 913 yılında ölen İbn Rüsteh'in eserinde geçen, 9. yy sonlarında Bulgar hükümdarının Müslüman olduğu, ülkede mektep ve medreselerin

¹⁸² Bkz. Tekin, T., *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara, 1988.

¹⁸³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.117.

¹⁸⁴ Devlet, Nadir, "İslamiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil Bulgar" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, yay. K. Seyithanoğlu vd., C.9, İstanbul, 1992, s.310-343, bkz. s.313.

¹⁸⁵ Bkz. Valiulina, Svetlana, "İdil Bulgarlarında Cam Sanatı" *Türkler*, C.VI, s.55.62.

¹⁸⁶ Devlet, "İdil Bulgar", s.326-334.

¹⁸⁷ Bkz. *Türkistan'da Bir İslam Seyyahı: İbn Fadlan*, muhtelif sayfalar.

bulunduğu şeklindeki bilgileri teyit eder.¹⁸⁸ En azından, Mesûdî'nin naklettiği, Rusların İdil'den gelerek Hazar denizine girip yaptıkları 913'teki saldırının ardından, Hazar başkentindeki Müslüman askerlerin kılıçlarından kurtulabilenlerin kuzeye gittiklerinde de Müslüman Bulgarlar tarafından öldürüldüklerini söylemesi,¹⁸⁹ o tarihte İslam'ın Bulgar'da hayli yerleşmiş olduğunu gösterir. Bulgar'a İslam'ın girişinde, o günlerde hızla İslamlaşmakta olan Hazar ülkesi ile münferiden de olsa İslam'ı kabul etmeye başlayan Oğuzları gözden uzak tutmamak gerekir.¹⁹⁰ Yukarıda Sabir/Suvar bahsinde gördüğümüz *Cafar Tarihi* adlı esere dayanan Miftakov ise, Bulgar'a İslam'ın gelmesini Hazar'dan kaçıp gelen bir Müslüman öndere bağlar ve Bulgar-Hazar mücadelesi çerçevesine oturtur.¹⁹¹ Kaynağa itibar edilmese de, en azından ihtimal babında bu görüşün nazara alınması gerekir.

Bulgar'ın bundan sonraki tarihini nispeten iyi biliyoruz. Çevrede bulabildikleri müttefiklerle birlikte 10. yy'ın ilk yarısında önce Hazar mücadelesini sürdürdüler, bu arada tacizlerine uğradıkları Oğuz, Peçenek ve Kıpçak gibi Türklerle savunma savaşları verdiler, ardından yükselişine gafil avlandıkları Kiev Rus devleti ile bölgede hakimiyet mücadelesine girdiler. Ruslar ile bölgedeki diğer Türklerin ittifakının bir semeresi olan Hazar devletinin yıkılışının ardından, bölge tarihinin 250 yıllık kısmına savaş ve barış dönemlerinin birbirini takip ettiği Rus-Bulgar ilişkileri damgasını vurur. Kiev kağanı Svyatoslav, Oğuzlarla bir olarak Hazar başkentini mahvettiği 965 yılındaki saldırısında, belki de Oğuzların kışkırtmasıyla, Bulgar üzerine de yürüdü. Onun ardılı Vladimir yine Oğuzlarla birlikte aynı yıl 985 yılında tekrarladı. Fakat taraflar barış yaptılar ve Vladimir Bulgar hanının kızıyla evlendi. Ertesi yıl Rusları İslam'a çağırarak üzere gönderilen bir Bulgar heyeti dikkat çeker. Vladimir, İslam'ın yüksekliğini kabul etmesine rağmen, domuz eti, zina ve içki konusundaki yasakları aşamayıp bu dine girmedi.¹⁹² Onu bir süre sonra, Hıristiyan olarak görüyoruz.¹⁹³

¹⁸⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.37.

¹⁸⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.50.

¹⁹⁰ Devlet, "İdil Bulgar", s.314; bu konudaki bir inceleme için bkz. Yazıcı, Nesimi, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet" *Türkler*, C.IV, s.394-408.

¹⁹¹ Miftakov, Zufar Z., "İdil Bulgar Devleti" *Türkler*, C.IV, s.409-416, bkz. s.409.

¹⁹² Halikov, A. H., *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. M. Öner, İstanbul, 1995, s.5; Golden, *Türk Halkları*, s.213.

¹⁹³ Kurat, A. N., *Rusya Tarihi. Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 4. Baskı, Ankara, 1999, s.30.

12. yy boyunca Oğuzların yerini Kıpçakların aldığını, Ruslarla müttefik olarak sürekli Bulgar'ı rahatsız ettiklerini görüyoruz. 1117 yılında Bulgarların bir Kıpçak hanını zehirlemeleri bu düşmanlığı neredeyse kalıcı hale getirmiştir. Bu hanın torunu olan knez Bogolyubskiy de Bulgar asıllı karısı tarafından 1174'te öldürtülmüştür. Burada tarafların kalıcı bir genişlemesi söz konusu olmasa da, ara bölgedeki nüfuz çatışmaları dikkat çeker. Bunun temelinde ise kürk ticaretini tümünden ele geçirme çabası vardır. 13. yy başlarında bu çaba, Moğolların gelişine kadar, tarafların karşı taraf içlerine uzun mesafeli seferlere çıktıkları yoğun bir gündeme sahne olmuştur.¹⁹⁴ Barış günleri ise bazen tam tersi bir havaya sahne olmuş, Ruslar ülkelerindeki kıtlığın üstesinden Bulgar'dan eren tahıl yardımı sayesinde gelmişlerdir.¹⁹⁵

Bozkırda birden bire ortaya çıkan Moğol ilerleyişinin Bulgarlarca nasıl değerlendirildiği konusunda bilgimiz yok, ancak güçlerine güvenlerinin tam olduğunu söyleyebiliriz. Yoğun ticari münasebetleri sayesinde çok iyi tanıdıkları Harezmsahlara gibi yapmamışlar, Moğollardan kaçmamışlar, ilk saldıran taraf olmuşlardır. Bir Moğol birliği, Kalka ırmağı kenarında 1223 yılında Rus-Kuman ittifakını ağır bir yenilgiye uğrutup geri dönerken, Bulgarlar bunlara saldırıp dağıtmışlardır. Cihangir Cengiz ordularının aldığı bu ilk yenilgi, derhal bir Moğol cevabına sebep olmuş, iyice hazırlanan Moğollar bizzat Batu Han komutasında 1236'da, tam 13 yıl sonra gelerek Bulgar'a saldırmışlardır. Bu istilaya dayanacak gücü olmayan Bulgarlardan ancak bağışlananlar ile daha kuzeydeki ormanlık bölgelere çekilenler hayatta kalabildiler. Bulgar ve Suvar başta olmak üzere, bölgedeki şehirler Moğollarca yakılıp yıkılmıştır.¹⁹⁶

8) Onoğurlar ve Macarlar

Doğu Avrupa'nın Hun sonrası etnik yapısı hakkındaki en önemli kaynaklarımızdan biri olan Jordanes, sansar kürkü ticaretiyle uğraşmalarına vurgu yaparak, Onoğurları daha o dönemde orman ile bozkırın bulunduğu bir noktaya yerleştiriyor.¹⁹⁷ İdil-Don açısının altındaki bu bölge, bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, Büyük Bulgar'ın dağılma yıllarında da

¹⁹⁴ Golden, *Türk Halkları*, s.213-214.

¹⁹⁵ Halikov, *Rus Tanınan*, s.7; Fehér, *Bulgar Türkleri*, s.3. Bulgarlar kıtlık zamanlarında düşmanlıkları unutup Ruslara bu şekilde yardım ederken, Rusların kendi aralarında buna rastlanmaması ilginçtir. Örneğin, yukarıda adı geçen Bogolyubskiy, 1170 yılında Novgorod'a hububat naklini menederek, oradaki kıtlığı siyasi amaçları için kullanmıştır. Bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.53.

¹⁹⁶ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.117.

¹⁹⁷ Golden, *Türk Halkları*, s.79.

Onoğur yurdu idi. Yalnız, bazı kaynakların onları Azak denizinin yakınında betimlemesinden, Bulgar çağında güneye doğru yayılmış olmaları düşünülebilir ki, Hazarlar onları tekrar kuzeye itelemiştir. Onoğurlar erken İslam kaynaklarında da aynı bölgede tasvir ediliyorlar. 982 tarihli olmasına rağmen kimi eski bilgileri naklettiği anlaşılan *Hudûd'ül-Âlem*'e göre, onların hemen karşılarında, yani Don nehrinin kuzeyinde ise Macarlar vardır.¹⁹⁸ İbn Rusteh'in Macarların Slavlara akın yapıp, onları köleleştirdiği kaydı da bunu destekler.¹⁹⁹ Bu bölge İdil nehrinin Saratov-Volgograd arasındaki kısmının batısında uzanan düzlük, Don nehrinin batıdan doğuya aktığı kısmın her iki yakası olabilir ki, Macarlar burada Onoğur komşuluğunda bulunabilir, Hazarlara tabi olabilir, Slavlara akın yapabilir ve Kırım-Azak ticaretine katılabilirlerdi.

Buradan, erken Macar tarihinin temel kaynağı kabul edilen, söz konusu İslam kaynaklarının çağdaşı olan Porphyrogenitus'un verilerine geçelim. *DAI*'nin yazarı, hem açıklayıcı bilgiler verir, hem de işi muammaya döndürür. Mütemadiyen *Türkler* diye adlandırdığı Macarların, eski adlarıyla *Sabartoi Aphaloi*'nin (Kuvvetli Sabarlar) Hazar komşuluğunda ve onlarla ittifak halinde *Lebedia* adlı ülkede yaşadığını söyleyen İmparator, Peçeneklerin saldırısı üzerine bölündüklerini, bir kısmının Kafkasların güneyine geçtiğini, bir kısmının ise o günlerde (10. yy ortası) Peçeneklerin yaşadığı yerlere göç ettiğini söyler. Burada, Hazar kağanı Macarların *Lebedias* adlı önderini halkının başına kral atamak ister; fakat o tevazu gösterir, sonuçta *Almoutzis* (Almuş) oğlu *Arpad* Macar kralı olur. *Arpad*'in döneminde Peçenekler tekrar saldırır ve Macarlar bu kez şimdiki yurtlarına, Orta Tuna boylarına göç ederler.²⁰⁰

DAI'deki veriler çok eleştirilmekle birlikte, Macarların Karadenizin kuzeydoğusundan kuzeybatısına, Dnyeper'in öte yakasına, oradan Orta Avrupa'ya olmak üzere iki kademeli göçü hakkındaki kuramlardan vazgeçilememiştir.²⁰¹ İlk bakışta bunun için bir engel yoktur; hatta Peçenek tazyikinin sürekli olduğunu, Don nehri boylarından Tuna'ya göçün ise çok fazla zaman almadığını (60 yıl civarı) düşünerek, yavaş ama hiç durmayan bir göçü de farz edebiliriz.

¹⁹⁸ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.68, 71. Onoğurları bir Slav topluluğu sayan Gerdizî de aradaki ırmaktan bahseder. Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.84.

¹⁹⁹ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.38.

²⁰⁰ Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.171, 173.

²⁰¹ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.118-119; Golden, *Türk Halkları*, s.217; aynı yazar, "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları" çev. M. Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, s.311-344, bkz. s.329.

Dilbilim araştırmaları, erken tabakasında bol miktarda Türkçe, Samice ve İrani unsurlar bulunan Macarca'nın Fin-Ugor ailesinin doğudaki Ugor koluna bağlı olduğunu, yakın dil akrabalarının ise Vogulca ve Ostyakça olduğunu göstermiştir. Yani en baştaki yurtları Kuzeybatı Sibirya'da idi. Dolayısıyla, Macarlığın köklerine ulaşmada bu kerte de sorulacak soru, Don nehri boylarında ne kadar kaldıkları, daha doğrusu iyi bildiğimiz ikinci durakları, milli hafızalarının olduğu yer olan Başkurdistan'dan ne zaman ayrıldıklarıdır.

Porphyrogenitus'un onların Hazar komşuluğunda üç yıl kaldıklarını söylemesi bir tensih hatası olarak görölüyor. Zaten kendisi de Macarların Hazarların bütün savaşlarına müttelik olarak katıldıklarını söyleyerek çelişkiye düşmektedir.²⁰² Zira, üç yıl içinde bu kadar çok savaş yapılamaz. İslam kaynaklarındaki hava da onların Don boylarını sahipliğinin benimsenmiş olduğunu, buraya yeni gelmiş, istilacı bir topluluk olmadıklarını göstermektedir. Németh'in başlatıp Ligeti'nin geliştirdiği ilk kurguya göre, Macarlar ilk Oğur göçleriyle birlikte 463'te Kuzey Kafkaslara gelmişlerdir.²⁰³ Rásonyi'nin dediği gibi, onların Oğurlarla birlikte Batı Sibirya'dan geldiğini düşünmeye eleştiriler gelse de, 527 yılında Azak'ın doğusunda ismi geçen *Mogyeri* adlı bir hükümdar Macar'ı akla getirmektedir.²⁰⁴ Buradaki temkin noktamız, hem benzer isimlere Ortadoğu'da ve Altayların kuzeyine kadar Orta Asya'da çokça rastlanması, hem de etnik isimleri kaçırmadıkları görölen kaynakların bile böyle bir halktan bahsetmemesidir. *DAI*'de geçen, Macarlara eskiden *Sabar* dendiği bilgisi, bu *Mogyeri*'den hemen önceki dönemde gerçekteşen, Pris-kos'un söylediği Kafkaslara doğru Suvar/Sabir hareketini akla getiriyor. Ancak, Suvarların bir kitlesi bölgede daima kaldığı için, daha sonra da batıya Suvar göçleri olmuş olabilir.

Doğudaki büyük yurt (*Magna Hungaria*) Macarların hafızasından silinmemiş,²⁰⁵ erken İslam kaynakları Orta Avrupa'da bile olsalar Macarlar ile Başkurtlar arasındaki ilişkiyi kaçırmamışlar, geç Ortaçağ'daki Macarlarla ilişkisi olmayan Batı kaynakları da bu ilişkiye işaret etmişlerdir. Bu çerçevede Don boyları hiç anılmamakta, daima Başkurdistan'a gönderme yapılmaktadır. Bu yüzden, hafızayı canlı tutmak için makul bir zaman aralığı düşünürsek, Macarların Başkurdistan'dan ayrılmaları geç olabilir (belki 603 civarında, T'ie-le isyanları sırasında Batı Göktürk devletindeki rahatsızlığın etkisi? Németh'in ikinci formüllemesinde geçen 750-800

²⁰² Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.171.

²⁰³ Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", s.328-329.

²⁰⁴ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.119-120.

²⁰⁵ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.123.

yılları,²⁰⁶ bu tarihte Don boylarında ciddi bir iktidar boşluğu olduğu için mümkündür, İslam coğrafya edebiyatına da bu dönemde girmiş olmaları), ama 5. yy'dan daha erken bir tarihe götürülemez. Macarların Hazar'a baskısını her fırsatta vurgulayan Zuckerman'ın bu göçü 830'larda görmesi ise,²⁰⁷ onların bu bölgeyi yurt tutması için gerekli zaman aralığını sağlamadığı fazla için mümkün gözükmemektedir.

Ortaçağ kaynaklarına bol miktarda yansıyan Macar-Başkurt bağlantısı, çağdaş bilimin de hayli ilgisini çekmiş, araştırmalar yurt tutan Macarlarla Başkurtlar arasında başka bağlantılar da olduğunu göstermiştir. Bazı yer adlarının yanında, etnik isim benzerliklerini şöyle sıralayabiliriz:

<u>Macar</u>		<u>Başkurt</u>
<i>Gyarmat</i> (boy adı)		<i>Yurmatı</i> (boy adı)
<i>Yeno</i> “ “		<i>Yeney</i> “ “
<i>Nyék</i> “ “		<i>Nägmän</i> “ “
<i>Keszi</i> “ “		<i>Kese-Tabın</i> “ “
<i>Tarián</i> “ “		<i>Gayna-Tarkan</i> “ “
<i>Megyer</i> “ “		<i>Mişer</i> (bölgede bir halk)
<i>Gyula</i> (unvan)		<i>Yulaman</i> (boy adı) ²⁰⁸

Macar boy adlarından *Nyék* ve *Megyer* hariç, tamamı için en baştan beri Türkçe kökenler önerilmiştir.²⁰⁹ Ancak bunu, bütün bu kabilelerin Türk olduğu şeklinde anlamamak gerekir. Öbür türlü, Kabarları da eklersek, sekiz boyun altısının Türk olduğu ortaya çıkar ki, bunu karşılayacak tarihi bir gerçeklik bulunmamaktadır. Bunun yerine, bunları Türkçe isim taşıyan Fin-Ugorlar olarak düşünmek veya etimoloji çabalarında Fin-Ugorca önerilere de şans vermek daha doğru olabilir.

Bununla birlikte, yurt tutan Macar topluluğunda Türk asıllı nüfusun varlığı gerçektir. Kabarların yanında, en azından batıya göçe katılan Onoğurlar, birlik içindeki Türk öğeleri temsil ediyorlardı. Değişik kuramlar içinde Macarların Onoğurlarla birlikte batıya göçtüğü iddiası akla yakın geliyor. Çünkü, hem Macar göçünden sonra Onoğur varlığı sona eriyor,

²⁰⁶ Golden, “Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları”, s.329.

²⁰⁷ Zuckerman, “Hazarlarda İkili Yönetim”, s.485-486.

²⁰⁸ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.124-125; Golden, “Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları”, s.332; aynı yazar, *Türk Halkları*, s.216.

²⁰⁹ Bu konuya adanmış bir çalışma olarak bkz. Berta, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*.

hem de Batı dillerindeki Macar anlamına gelen *Hungar, Ungar, Venger, Ugar* gibi kelimeler *Onoğur*'a dayanmaktadır.²¹⁰ Macar krallık sülalesi Arpadlıların Attila'ya dayanması hakkındaki rivayetler meşhurdur. Bu çerçevede, Porphyrogenitus'un Hazar kağanının Lebedi'ye krallık önerdiğinde onun Almuş oğlu Arpad'ı öne çıkarması olayını nasıl anlamalıyız? Eğer *İl Bat* gibi bir biçimden bozma değilse, ki buna bir sebep yoktur, Türkçe ile açıklanamayan Lebedi ismine mukabil, Almuş ve Arpad adları açıkça Bulgarca'dır. Acaba burada, Onoğur-Macar birliği içinde, bizzat Porphyrogenitus tarafından devlet nizamını bilmedikleri ifade edilen Macarların kabile önderine tercihen, köklü bir aileden, Attila soyundan gelen Onoğur tiginini Arpad'ın kral yapılması gibi bir hadiseyi mi görüyoruz?

Eski Oğur-Bulgar dilini öğrenmemizi sağlayan kaynaklardan biri de bu Türk lehçesinden Macarca'ya girmiş, çoğu tarımla ilgili 300 kadar kelimedir. Oğurlar veya bu lehçeyi konuşan Türk topluluklarıyla Başkurdistan'da başlayan ilişkiler ihtimal dışı olmamakla birlikte, Macarlara bu kadar kelimeyi öğretmekte en büyük namzet olarak onların kader arkadaşları olan Onoğurları görebiliriz.

DAP'deki haberlere dayanan kuramlara bir itirazımız da Lebedia ve Etelköz'ün yerleri hakkında olacaktır. Macarlar eski yurttan göçü hafızalarında tutuyorlardı ve de aradan çok zaman geçmemişti. İkinci bir yurt olarak hatıralar Don boylarında yaşandı. Bundan sonra onların yurt hatıraları yoktur; Tuna'yı görünceye veya Karpatları aşınca kadar sürekli Peçeneklerin önünden çekilmişlerdir. Bu yüzden, söz konusu iki ülkeyi biri Dnyeper nehrinin doğusunda, diğeri batısında olarak düşünmenin tarihi zemini yoktur. Eğer Bizans imparatoru bilgiyi Macarlardan aldıysa, iki yurt olarak Başkurdistan'ı ve Don boylarını dinleyecekti. Karadeniz'in kuzeyinde iken Macarlar zaten Bizans'ın tarassudunda olduğu için, hem burada olup bitenleri Porphyrogenitus bir önceki yüzyılın yıllıklarından çok iyi biliyor olacaktı, hem de Bizanslıların çok iyi bildiği ülkeleri, Karadeniz'in kuzeyini Lebedia ve Etelköz diye adlamayacak, kendi coğrafi tabirlerini, en azından karşılıklarını sunacaktı.

²¹⁰ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.119. Zimonyi'nin bu ismi Macarların kendilerinin kullanmadığı, Slavlarca dünyaya yayıldığı fikrine ("Bulgarlar ve Oğurlar", s.613) katılma imkanı yoktur. Batıların her şeyden önce bir Slav aracılığına ihtiyaçları yoktu (zaten ortada böyle bir aracılık yapacak Slav gücü de yoktu), zira Onoğur-Macarların Tuna boylarını işgal ettiği haberinden önce, bu yeni Hunların atları Avrupa'nın her tarafına ulaşmıştı ve herkes onları bizzat, yüzyüze tanımıştı. Öte yandan, Macarlar kendilerine pekala Onoğur diyorlardı. Örn. Yakut el-Hamevi, sohbet ettiği kimi Müslüman 'Başkurtların' (Macarlar) kendi ülkelerine *Hungar* dediklerini nakleder (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.132).

Bu yüzden, Porphyrogenitus'taki birinci yurt Lebedia ancak Başkurdistan'ın batısındaki yurt olabilir; Etelköz ise, kelimedede açık olan Etel'in gösterdiği gibi, İdil'in batısındaki yurtlar, Don havzası olmalıdır. Ki, Ortaçağ kaynaklarında Burtas halkının yurdu olan İdil'in aşağı ve orta akış bölgelerinin arasının onlardan hemen önce Macar yurdu olmadığı konusunda elimizde bir bilgi yoktur.

Böylece, Hazar idaresinde iken, Peçeneklerin saldırısı sonucu yurtlarını terk etmek zorunda kalan Macar ve Onoğurlar, 896 civarında Orta Tuna boylarına gelip şimdiki yurtlarını işgal ettiler. O yıllarda bu birliğin yeni bir yurt aramaktan öte maceralara atıldığı görülüyor. Bulgar ve Frank devletleri arasındaki bölgeyi, eski Avar yurdunu kolaylıkla alan Onoğur-Macarlar oradan bütün Avrupa'yı istilaya kalkmışlardır. Avrupa 10. yy'nın ilk yarısında, kendilerini Attila'nın soyundan sayan kralların şahsında Hun ruhunun yeniden canlanmasına şahit olmuş, Madrit, Paris, Hamburg, Napoli ve Atina gibi uzak noktalar bile saldırıya uğramıştır. Onoğur-Macar fırtınasını ancak Almanların toplanıp büyük bir ordu çıkararak 955'te Macarları yenmesi durdurabilmiştir.

Bundan yarım yüzyıl sonra da Kral István (997-1038) Hıristiyanlığı devletin resmi dini yaparak, ulusunu Avrupa kültür dairesinin bir üyesi haline getirmiştir.²¹¹ Hıristiyanlığın hızlı kabulünün tahlilini burada yapma imkanımız yok, ancak bu konuda daha önceki İslam ve Bizans kaynaklarında, Kuzey Kafkas düzlüklerinde iken (belki kısmen) Hıristiyan oldukları bildirilen Onoğurların ivmeci rolü oynadığını sanabiliriz.

Savaşlarda Kabarların en cesur olduğunu ve en önde bulduklarını öğreniyoruz.²¹² Öte yandan, çevre kavimlerin ve Avrupa'nın geri kalanının onları Onoğur ismiyle tanımasından hareketle, bizatihüm Onoğurlarla tanıştıklarını, yani bunların savaşçı kesimi temsil ettiklerini düşünebiliriz. Ziraatçı özellikleri ağır basan Fin-Ugorların çok fazla cephede görünmesi de beklenemez. Dolayısıyla, birlik içinde Türk ögeler savaşlarda verdikleri kayıplarla sürekli azalırken, kendilerini Macar adlayan Fin-Ugor ögeler gittikçe artmış, azınlığa düşen Türkler de zamanla onların içinde erimişlerdir. Bozkırlı göçerlerin batıdaki son durağı olan Macar ovası (Alföldi), bundan sonra çok sayıda Türk topluluğun gelip macarlaştığı bir bölge olmuştur. Kimi Peçenek ve Oğuz kopuntuları ile kalabalık Kuman kitleleri buraya gelmişlerdir. İlk ikisinin sadece dil izleri takip edilebilirken, bugün Kumanların soyları da bilinmektedir. Hatta bunlar yakın zamanlara kadar kiliselerde Türkçe dua ederlerdi.

²¹¹ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.122-123.

²¹² Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.175.

Efsanelerinde kendilerini Attila ve Hunlara bağlayan, Macarca konuştukları halde ulus isimleri Sekel (Székely) olan, Soğuk savaş döneminin sonlarına doğru Romanya ve Macaristan arasında gerginliğe sebep olarak Sosyalist Blok'un çöküşünü hızlandıran Erdel'deki (Romanya ortaları) topluluk da bölgedeki önemli Türk bakiyelerinden kabul edilmektedir.²¹³

Rásonyi'nin belirttiği gibi, Türkler buraya parça parça gelmişler, gelenler eridikten sonra yenileri buralara ulaşmışlardır. Eğer tamamı veya çoğu birden gelseydi, bugün Macarlar Türkçe konuşuyor olacaktı.²¹⁴

Arpad soyundan gelen son kral 3. András'ın 1301'de ölümüyle bu aileden erkek fert kalmamış, akraba olan Napolili, Norman asıllı Angou sülalesinden bir kral başa geçmiş, böylece Türk asıllıların idaresi son bulmuştur.

9) Peçenekler

Sonraki listelerde Oğuz boylarından biri olarak geçen Peçeneklerin erken tarihleriyle ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Üstelik tarihin bildiğimiz kısımlarında Oğuzlarla sürekli mücadele içinde olmaları, Oğuz birliğine sonradan, yenilerek mi katıldıkları, yoksa üye iken isyan edip mi ayrıldıkları konusunu hâlâ aydınlanmaya muhtaç kılmaktadır.²¹⁵ Onları muhtemelen Türgeş birliğinin üyesi kabul eden Kurat, Isık Göl ve Balkaş Gölü etrafındaki yurtlarından Seyhun'un aşağı boylarına doğru sürüldüklerini tahmin eder.²¹⁶ Peçeneklerin burada Oğuzlarla girdikleri mücadeleler, Tibetçe de dahil değişik dillerdeki kaynaklara yansımıştır.²¹⁷ Aral kıyılarında batıdaki Hazarlar ile doğudaki Oğuzlar arasında kalan Peçeneklerin bir kısmı Oğuzlara teslim olmuş, bir kısmı ise İdil nehrini geçerek batıya gitmiştir.²¹⁸

Peçeneklerin batıya geçişinin 860-880 yılları civarında olduğunu söyleyen Kurat ile 9. yy sonlarına yerleştiren Golden, onların göçünü kendi zamanından 50-55 yıl öncesine koyan Porphyrogenitus'un verilerinden

²¹³ Onları İdil Bulgar *Askil* kabilesine bağlayan Ögel, daha önceki Orta Asya bağlantıları için de ilginç öneriler getirir: "Sekellerin Ataları Hakkında" *Bulleten*, IX/36 (Ekim 1945), özl. s.480-481.

²¹⁴ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.125-129.

²¹⁵ Porphyrogenitus onlardan bir kısmının kendi istekleriyle geride kalıp Oğuzlara katıldıklarını söyler, *DAI*, s.169.

²¹⁶ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.44.

²¹⁷ Golden, *Türk Halkları*, s.219-220.

²¹⁸ Peçenek erken tarihi için bkz. Vörös, Gábor, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar" *Türkler*, C.II, s.693-708, bkz. s.694-696.

faidalanırlar.²¹⁹ 830 yılında inşasına başlanan Sarkel kalesi eğer İoannes Skylitzes'in belirttiği gibi Peçeneklere karşı yapıldıysa,²²⁰ bu tarihi en az iki kuşak daha öne almak zorunda kalırız. Ancak Skylitzes'in olaya kendi döneminin açısıyla baktığını düşünür ve batıda bulunan Sarkel'in doğuda ve kuzeydeki Peçenekleri nasıl engelleyeceği sorusunu sorarsak Peçenek seçeneğini silmiş olabiliriz. Tabii, onların 830'dan önceki bir tarihte Don nehrinin batısına geçmiş olduğu ispatlanmadıkça. Böyle bir durum ise bölgeyi yakından takip eden İslam kaynaklarına yansımamıştır. 9. yy sonlarına kadar bölge Onoğur ve Macarların arazisidir. 9. yy içinde Peçeneklerin Hazarlar ve onların bağılısı Burtaslarla savaşlarının vurgulanması, aynı yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar ve müttefiklerinin saldırısıyla yurtlarını terk ettikten sonra Yayık nehrinin batısına geçtiklerini ve burada yeterince uzun bir süre kalarak Hazarları ve İdil boylarında, Hazarların hemen kuzeyinde yaşayan Burtasları taciz ettiklerini gösterir.²²¹ Yani henüz Macarlara sıra gelmemiştir.

Peçeneklerin Onoğur-Macarlara saldırısı, Burtaslar halledilip batıya yol açıldıktan sonra, 9. yy sonlarında, 889 ve 895'te gerçekleşmiş, beklemedikleri bir saldırıyla şaşkına dönen birlik üyeleri, zamanında Avarların gittiği kadar hızlı olmasa da, kısa bir sürede soluğu Orta Avrupa'da almışlardır. Elimizde onların Dnyeper'in doğusundaki yurdu (Lebedia) bırakıp batısındakini (Etelköz) tutmaları için verecek kadar fazla bir zaman aralığı yoktur. Peçenek saldırısının tarihi, bizim ilk Macar yurdu Lebedia'nın Don boyları değil, Başkurdistan olduğu yönündeki savımızı bir kez daha doğrulamaktadır.

Peçeneklerin Batı bozkırlarını işgal ettikten sonra Hazarlar ile Tuna Bulgarları arasındaki tüm araziyi doldurdıkları, kuzeyde ise Rus bölgelerine alabildiğine yaklaştıkları anlaşılıyor. Bizans'ın, kendisini rahatsız eden Bulgar ve Ruslarla ilişkilerindeki önemi de eklenince, Peçenekler İstanbul'da çok ciddiye alınan bir güç olarak belirmişler, 10. yy'da bu Türk topluluğuna verilen değer, İmparator 7. Konstantinos Porphyrogenitus'un *DAI*'sindeki Peçenek ağırlığı ile görülmüştür. Bu sayede, ayrıntılı tarihlerini olmasa da, Peçeneklerin toplumsal yapılarını ve örgütlenmelerini nispeten iyi biliyoruz. Ülke Dnyeper nehri ortada olarak ikiye ayrılmış, her iki kısım dörder boydan oluşmuştur. Muhtemelen başbuğlarının

²¹⁹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.45; Golden, *Türk Halkları*, s.220. Faruk Sümer'in bu göçü 902'den itibaren başlatmasını (*Oğuzlar (Türkmenler)*, 5. Baskı, İstanbul, 1999, s.60) ise tarihi bütünlük içinde anlamaya imkan yoktur.

²²⁰ Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s.476.

²²¹ Pritsak, O., "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, C.1, 1975, s.211-235, bkz. s.215-216.

ismini taşıyan bu sekiz idari birim *DAI*'de şöyle verilir: *Yavdı Ertim* (Parlak Erdem), *Küerçi Çur* (Mavimsi Çur), *Kabukşın Yula* (Kabuk rengi Yula), *Suru Külbey* (Kır renk Külbey), *Kara Bay*, *Boro Talmat* (Boz Talmat/Talmaç), *Yazı Kapan* (Koyu kahverengi kapan), *Bula Çoban* (Alaca Çoban).²²² Németh buradaki renklerin atları tarif ettiğini, böylece bozkırda gelenek olduğu üzere, boyların at rengine göre örgütlendiklerini belirtir. Tam bir matematiki düzenlilik konusunda kuşularımızı korumamız gerekmele birlikte, her bir yöre de beş alt bölgeye ayrılır, böylece Peçenek yurdu toplam 40 yöreden teşekkül ederdi.²²³ Bunlardan *Yavdı Ertim*, *Küerçi Çur* ve *Kabukşın Yula* boyları asaleti simgeleyen, Orta Doğu ile Orta Asya'nın batı kısmında çok rastlanan bir Türk budun adı olan *Kangar* ortak ismiyle biliniyorlardı.²²⁴

Peçeneklerin bir devlet kurmadıkları, daha doğrusu tüm boyları kapsayan bir idare erkinin bulunmadığı yönünde tarihçilikte mutabakat vardır.²²⁵ Ancak, Pritsak'ın haklı olarak işaret ettiği gibi, *çifte krallık* olarak adlandıramasak da, Peçeneklerin sergiledikleri ortak bir iradenin ve aynı zamanda boylar arasındaki hierarşik yapının akla getirdiği bir siyasi sistem, en azından devletimsi bir yapı vardı.²²⁶ Peçeneklerde devlet yokluğunu öne sürerken, örneğin Hunlarda bile Attila gibi bir hükümdar zamanında tüm Hunların merkezi devlet erki altında bulunmadığını göz önüne almak ve temkinli olmak lazımdır. Kaldı ki, son yıllarındaki bazı çekişmeli durumlar hariç, Peçeneklerde öyle bir anarşinin izleri bulunmuyor.

Peçeneklerin hakim oldukları bölgede kuşkusuz göçle gelmemiş, daha önce orada oturan kimseler de vardı. Bunlar büyük ölçüde eski Bulgar kalıntıları olmalıdır. Onlara sonradan katılan boylar da olmuştur.²²⁷ Bu şekilde, türdeş olmayan Peçenek nüfusunun büyüklüğü hakkında kesin bir fikir edinemeyiz. *DAI*'de geçen, her bir yörenin bir tümen (10,000) savaşçı çıkardığı verisinden hareket eden Pritsak, $10,000 \times 40 = 400,000$ asker = 3 milyon kişi şeklinde bir hesaplama yapar. Ancak hem böyle düzenli bir matematiki durumun varlığından emin olamayız, hem de, belki bütün bir Orta Asya Türklüğünün bu sayıya ancak eriştiği bir dönemde, böyle bir sayıyı Batı bozkırını dolduramamış, yeni türeme bir

²²² Bu kelimelerin tahlili için bkz. Vörös, "Peçeneklerin Erken Tarihi", s.698-702.

²²³ Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.166-169; Golden, *Türk Halkları*, s.220; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.56.

²²⁴ *Kangar* için bkz. Vörös, "Peçeneklerin Erken Tarihi", s.696-697.

²²⁵ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.59-60; Golden, *Türk Halkları*, s.221.

²²⁶ Pritsak, "The Peçenegs", s.218-221.

²²⁷ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.131.

boya veremeyiz.²²⁸ Bu sayıyı ne Avarlar, ne Macarlar, ne Göktürkler, ne Selçuklular, ne de Cengizliler çıkarabilmiştir. İoannes Skyletzes'in verdiği 800,000 rakamı²²⁹ da bu meyanda abartılı olarak görülmelidir. Zira, bu kadar büyük bir nüfusun varlığını açıklamak yetmiyor, 12. yy'da kayboluşunu açıklamak daha büyük zorluklar içerir. Malazgirt'ten sonra Anadolu'ya gelen Türklerin sayısı bile Skyletzes'in rakamına zor ulaşıyordu.

Doğuda iken Hazarlara karşı İdil Bulgar ile geleneksel bir ittifakı bulunan Peçenekler, batıda da Hazar kopuğu olan Macarlara karşı Tuna Bulgar ile ittifak kurdular. Bu günlerin uluslararası ilişkiler yapısı ilginçtir. Bizans yanbaşındaki düşmanı Bulgar'a karşı hemen ötesindeki Macarlarla, Bulgarlar düşmanları Macarlara karşı onların ötesindeki Peçeneklerle, Macarlar Peçeneklere karşı onların ötesindeki Hazarlarla, Peçenekler Hazarlara karşı onların ötesindeki İdil Bulgar'la, Hazarlar İdil Bulgar'a karşı onların ötesindeki Oğuzlarla, İdil Bulgarları Oğuzlara karşı bir ötedeki Kıpçak-Kimeklerle bağlaşıklık idiler.

Peçeneklerin bu günlerde sadece Macarlara değil, Galiçya'daki Ak Hırvatlara da saldırdığını anlıyoruz.²³⁰ En yakın komşuları Ruslarla erken dönem ilişkileri ise Rus yıllıklarının belirsiz ifadeleri yüzünden tam bilinmiyor. Yıllıklar ilk buluşmayı 914 yılına koyar ve bir barıştan bahsederek. Peçeneklerin Ruslara ilk saldırısı ise 968 yılında verilir.²³¹ O yıl, Svyatoslav'ın Balkanlarda seferde olmasından faydalanan Peçenekler gelip Kiev'i kuşatmışlar, şehirde büyük sıkıntılar yaşanmasına rağmen, anlaşılan kuşatma tekniklerini bilmedikleri için alamamışlardır. Svyatoslav aynı hatayı dört yıl sonra da yaptı. Yine Balkanlara sefere çıktı; Küre

²²⁸ Bence, aksine, o dönemde Karadeniz bozkırları bomboştu. Bu yüzden Oleg veya İgor veya Svyatoslav büyük ordularla bozkırdan geçip, hiçbir Peçenekle karşılaşmadan Karadeniz kıyılarına, Hazar'a veya İdil ve Tuna Bulgar'a gidiyorlardı. O dönemin en büyük tarihçisi Mes'ûdî'nin "*Karadeniz Rusların denizidir*" (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.51) boşuna değildir. Her ne kadar Konstantinos Peçenekler izin vermedikçe Rusların Bizans'a saldıramayacağını yazıyorsa da (*DAI*, s.51), Ruslar buradan defalarca geçip gitmişlerdir. 944'te birlikte hareket ettiklerini bilsek de, bu geçiş kolaylığını ne Rus gücüne, ne de Peçenek zayıflığına hamledebiliriz. Tam aksine, Peçenekler gayet güçlüydüler. 965 yılında Rusların başına gelenleri Konstantinos ondan tam 15 yıl önce yazmıştı. Ruslar uzağa savaşmaya gidince Peçenekler de onların yurdunu basıyorlardı. Bu durumu, çok seyrek olarak göçebe obalarının serptiği bir bozkır ve çevresindeki askeri-siyasi gelişmeler çerçevesinde açıklayabiliriz.

²²⁹ Pritsak, "The Pečenegs", s.227.

²³⁰ Konstantinos Porphyrogenitus, *DAI*, s.153.

²³¹ *Povest'*, s.228, 244 vd.; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.48-49.

başbuğluğundaki Peçenekler bu kez doğrudan onu hedeflediler ve dönüş yolunda yakalayıp öldürdüler.²³² Böylece *Rus İskender*'inin 28 yıllık dönemi kapanmış oldu. Öte yandan Ruslarla dur durak bilmeyen bir savaş dönemi başladı. Peçenekler bu arada, Rus müttefiki olarak hareket eden, kendileri de Kıpçaklardan kaçan Oğuzların baskısıyla sürekli batıya, Balkanlara doğru çekiliyorlardı. Esas Peçenek kitlesinin çoktan Tuna boylarına indiği bir dönemde, 1036 yılında, kaynaklara geçen son Rus-Peçenek savaşı gerçekleşti ve Peçenekler bozkırda ağır bir yenilgiye uğradılar.²³³ Bundan sonra etkili bir varlık olarak Karadeniz'in kuzeyini boşaltmışa benziyorlar.

914 yılında Peçeneklerin Ruslarla ilk diplomatik ilişkiye girişleri, aslında Bizans kaynaklı gelişmelerle ilgiliydi. Aynı yıl Bulgar kralı Simeon'un Edirne'yi alması üzerine, kısa süre önce Macarlara karşı Bulgarları destekleyen Peçenekler, Bizans'ın çağrısıyla bu kez Simeon'un üzerine yürümek için yola çıkmışlar, fakat Bizanslılar içindeki ayrılığı görüp geri dönmüşlerdir.²³⁴ Ruslarla bir saldırmazlık antlaşması yapıp geriyi güvene aldıkları anlaşılıyor.²³⁵ Sonuç getirmeyen bu ilk temastan bir yüzyıldan fazla zaman geçince, Peçenekler artık Bizans toprağı haline gelmiş olan eski Bulgaristan'ı taciz etmeye başladılar. Ruslarca yenildikten ve Oğuz baskısı iyice arttıktan sonra Peçenekler Tuna'yı geçmek için daha fazla çabaladılar. Bu arada rakip iki han Tirek/Turak ve Kegen arasında ikiye bölünmüşlerdi. Yenilen Kegen Bizans'a sığındı ve halkıyla birlikte soydaşlarına karşı sınırı korumak üzere Bulgaristan'ın kuzeylerine yerleştirildiler (1045-1046). Bu arada Tirek de dahil daha fazla Peçenek Bizans hizmetine girdi. Tuna'nın güneyini yurt tutan Peçenekler 1048'de hep beraber ayaklandılar. 1052'de sorunu çözmek için gönderilen büyük bir Bizans ordusu hezimete uğradı ve Peçenekler özerk ve başıboş bir yapı olarak İstanbul tarafından resmen tanındılar.²³⁶

Peçeneklerin bir kısmı Anadolu'ya da yerleştirildi.²³⁷ Hatta 1071'deki Malazgirt savaşında Bizans ordusunda önemli bir Peçenek gücü vardı ve bunlar taraf değiştirerek Selçuklulara katılmışlardır.²³⁸ Balkanlardaki

²³² *Povest*, s.250.

²³³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.52-53.

²³⁴ Yücel, M. U., "Balkanlarda Peçenekler" *Türkler*, C.II, s.714-726, bkz. s.714.

²³⁵ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.60.

²³⁶ Golden, *Türk Halkları*, s.223; Yücel, "Balkanlarda Peçenekler", s.715-717.

²³⁷ Karadeniz sahilindekiler için bkz. Demir, Necati, "Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler" *Türkler*, C.II, s.709-713.

²³⁸ Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 7. Baskı, İstanbul, 2002, s.27, 29.

Peçeneklerin de Bizans aleyhtarlığını artırdıkları anlaşılıyor.²³⁹ Peçenekler, İzmir'i ele geçirip bir Türk beyliği kuran Çaka ve Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirip İznik'i başkent yapan Selçuklular ile anlaşarak Bizans'ı ortadan kaldırmak üzere iken, 1091 yılında Meriç boyundaki Levunion savaşında Bizans'ın yardımına koşan Kuman Türklerinin yardımıyla Peçenek ordusu neredeyse son ferdine kadar ortadan kaldırılmıştır.²⁴⁰ Askeri bir niteliği kalmayan Peçenek toplulukları ise Balkanların değişik yörelerine dağıtılmıştır. Kuzeyde Rus sınırında kalan Peçenek topluluğu 1122 yılında Balkanlara gelerek yaptıkları yağmalarla 50 yıl kadar Bizans'ı uğraştırdı ise de, en sonunda Manuel Komnenos (1143-1180) tarafından bunlar da ortadan kaldırılmıştır.²⁴¹ Onlardan geriye Balkan ülkeleri, Macaristan ve Ukrayna'daki çeşitli yer isimleri kalmıştır. Kimi bilginlerce Bulgaristan'daki Pomaklar ile Şoplar ve Yunanistan'daki Megleno Ulahlarının onlardan indiği söylenmekte ise de, bu konudaki araştırmalar henüz tatmin edici seviyede değildir.

10) Oğuzlar

Burada, günümüzdeki Batı Türklüğünün esas tabakasını oluşturan Oğuzların kökeni ve erken tarihiyle ilgili tartışmalara girmeyeceğiz. En son Seyhun'un aşağı boyları ve Aral çevresinde gezinen Oğuzlar, Gumilëv'in büyük bir kuraklığa bağladığı,²⁴² gerçekte ise bunu gerektirmeden zaten gerçekleşecek olan bir göçle yurtlarından ayrılmışlar, bir kısmı daha sonra birden hızlanmak üzere yavaş yavaş güneye, Horasan'a doğru inerken, diğer kısmı Hazar'ın kuzeyinden geçip, daha önceki sayısız Türk boyunun kalkıştığı sergüzeşti silbaştan tecrübe etmeye başlamıştır.

Batıya doğru göçte Hazar'ın kuzeyinden geçen yolun Türkler için uğursuzluğunu ve lanetini adeta Oğuz vakasında bütün çıplaklığı ile tarihin bir özeti olarak görmek mümkündür. Toplam Oğuz kütlesi içinde sayıları azımsanamayacak kadar çok olan kuzey yolcuları atlarını önceki tüm Türkler gibi yok oluşa doğru sürerken, güney yolcuları Ortadoğu, Kafkaslar ve Balkanlarda ebedi yurtlar tutmuşlardır. Oğuzlar gibi en az

²³⁹ Yücel, "Balkanlarda Peçenekler", s.718-721.

²⁴⁰ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.64; Yücel, "Balkanlarda Peçenekler", s.723-724; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.333. Bu savaşın, çağdaş bir kaynakta ayrıntılı ve canlı tasviri için bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s.249-257.

²⁴¹ Yücel, "Balkanlarda Peçenekler", s.724.

²⁴² Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Baskı, İstanbul, 2002, s.284-285.

on tane Türk kavmi Doğu Avrupa bozkırlarında yok olurken, Oğuzların yarısından türeyen Batı Türklüğünün bugünkü Türk dünyasının üçte ikisinden fazlasını oluşturması, üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken bir konudur.

Uzun süre Peçenek avladıkları için İdil nehrinin batısını iyi öğrenen Oğuzların, nehri geçmek için acele etmedikleri anlaşılıyor. İdil Bulgar'la mücadelelerinin yanında, bazı küçük toplulukların kuzeyde Rusya içlerine kadar gidip yerleştikleri biliniyor.²⁴³ Ancak doğudan artan Kıpçak baskısı, Selçuk ve taraftarlarının ayrılışıyla Oğuz ilinin büyük ölçüde güç kaybı, 1036'da Peçeneklerin yenilerek Batı bozkırlarında bir güç olmaları ve burayı büyük ölçüde boşaltmaları ve belki de Ruslar ile uzun süreli dostluğun verdiği güven ile, 11. yy ortalarında Avrupa'ya geçtiler.²⁴⁴

Onların Rus kaynaklarında ilk görünmesi 1054 yılındadır. Peçeneklerden çok çeken ve zor bela kurtulan Rusların, eski bir müttefikleri de olsa yeni bir göçebe komşu istemediği anlaşılıyor ki, kısa zamanda iki taraf ölümüne bir mücadeleye girmişlerdir. 1060'ta yapılan belirleyici bir savaşta, Rus kaynaklarında *Torki* diye geçen Oğuzlar büyük bir yenilgiye uğradılar. Kötü hava, hastalık ve açlık da onları mahvetti. Böylece, belki hemen arkalarından gelen Kumanların da etkisiyle, kendilerini Tuna boylarına attılar. Burada birkaç yıl toparlanmaya çalıştıkları anlaşılıyor.

1064'ten itibaren Tuna'nın güneyine akına başladılar, sadece Bulgaristan ve Trakya değil, Makedonya ve Yunanistan da bu akınlara maruz kaldı ve büyük bir dehşet yaşandı.²⁴⁵ Fakat burada, Bizans'tan ziyade, düşmanları olan Peçenekler tarafından karşılandılar ve aynı yıl büyük bir yenilgiye uğradılar. Açlık ve hastalığa burada da vurgu yapılır. Kuzey ve güney denemelerinde başarılı olamayan Oğuzlar, dört yıl sonra da batı yolunu denediler ve Macarlar üzerine bir akın yaptılar. Macarların sayılarını iyice azalmış ve bitip tükenmiş Oğuzları yenmeleri zor olmadı. Kalanların bir kısmı *Uz* adıyla bilindikleri Bizans'a, bir kısmı ise geri dönerek Ruslara sığındı. Bizans'a sığınanlar büyük ölçüde Makedonya'ya yerleştirildi. Malazgirt savaşında Peçenekler gibi onların birliği de Bizans safalarında idi; fakat hemen taraf değiştirip Müslüman akrabalarının yanına

²⁴³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.65.

²⁴⁴ Pritsak, "Türk-Slav", s.514; Sümer, *Oğuzlar*, s.86-87, 89; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.66; Golden, *Türk Halkları*, s.223.

²⁴⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.317.

geçtiler. Rusların hizmetine girenler ise Kumanlara karşı bekçilik yapmak üzere, hudut bölgelerine yerleştirildiler.²⁴⁶

Şu an için hiçbiri kesinlik ifade etmeyen değişik kuramlar bulunmakla birlikte,²⁴⁷ bugün Karadeniz'in kuzeybatı köşesindeki bölgelerde, en çok da Moldova'da yaşamakta olan Türkçe konuşan Hıristiyan Gagauzların, ilk bakışta görülen ve kulağa hoş gelen *Gök Oğuz* etimoloji denemesine de dayanarak, bu kuzey yolcusu Oğuzların kalıntıları oldukları sanılıyor.²⁴⁸ Gagauz kelimesinde *Uz < Oğuz* budun adının gizlilik olasılığı elbette fazlasıyla vardır; fakat bu halkı doğrudan Oğuzlara bağlamakta bazı zorluklar bulunmaktadır. Onlardan daha kalabalık olan Peçenek ve Kumanların Balkan yerlileri arasında eriyip gittiklerini düşünüp de, sayıları çok daha az olarak verilen Oğuzların, hem de özellikle Osmanlı millet sistemi içinde, Türk olmayan Hıristiyan Balkanlılar arasında erimeyi hızlandıracak Hıristiyanlık gibi bir amil varken, bu zamana kadar varlıklarını korumaları tarihi düzenlilik içinde bir çelişki arz etmektedir. Bunun yerine onların, aralarında kuşkusuz kuzeyden gelen, ama belki Anadolu'dan geçen Oğuzların da olduğu çeşitli gayrimüslim Türklerin ve zamanla Türkçe'yi benimsemiş kimselerin son asırlara doğru ortak bir kimlik geliştirmiş olmaları ile açıklamak daha yerinde olabilir. Dillerinin Oğuz Türkçesi oluşu, Osmanlı etkisine hamledilebilir. Unutmamalıdır ki, Kırım Tatarlarının güneydekileri de soy olarak Oğuzlarla bir ilgileri olmadığı halde Osmanlıca, yani Oğuz şivesiyle konuşuyorlardı.²⁴⁹

Makedonya'ya yerleştirilen ve Bizans kaynaklarında *Vardaroit* (Vardarlı) olarak bilinen Türkleri ise Osmanlı döneminde kesin hatlarıyla oluşmuş bulunan Müslüman Makedonya Türklüğünün alt tabakasına koymamak için bir sebep yoktur.

Geri dönüp Rus hizmetine giren Oğuzlar ise hayli büyük yekün teşkil etmiştir. Bu durum Ukrayna ve Rusya'da *Tork* ismini içeren yer adlarının çokluğundan anlaşılmaktadır. Bunlar, belirtildiği gibi, Kumanlara karşı kurulan sınır istihkamlarına yerleştirildiler. Kiev'in güneyindeki Ros nehri boyları onların yurdu olmuştu; merkezleri Torçesk de oradaydı.²⁵⁰ Rus birliklerinde önemli sayıda ve sürekli Oğuz kıtaları bulunuyor-

²⁴⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s.89; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.66-67; Golden, *Türk Halkları*, s.223-224.

²⁴⁷ Bkz. Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Ankara, 1983, s.81.

²⁴⁸ Bkz. Argunşah, Mustafa, "Gagauzların Tarihi" *Türkler*, C.XX, s.228-244; Tanasoğlu, Dionis, "Gagauzlar" *Türkler*, C.XX, s.245-249.

²⁴⁹ Öner, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara, 1998, s.XXV.

²⁵⁰ Pritsak, "Türk-Slav", s.515.

du. Kumanların da saldırılarında bu Oğuzları hedefledikleri, onları alıp götürmek için çabaladıkları görülmektedir.²⁵¹

Aynı dönemde ismi geçen, Oğuzların bir kolu veya hem Oğuz hem de Peçeneklerden bağımsız bir Türk topluluğu veya değişik Türk topluluklarının bir döküntüsü olarak görülen *Berendiler* de Rus hizmetindeki önemli Türk topluluklarından biriydi. Bunların özellikle Rus knezleri arasındaki mücadelelerde önemli destek kıtaları olarak isimleri geçer. Daha sonraki dönemde ise Ruslaşarak kayboldukları sanılıyor. Pritsak'a göre isimleri 'altın kartal' manasındaki *beren*'den, *-li* eki ile türemiş, bugün Kazakça ve Kırgızca'da görünen *-li > -di* geçişi ile Berendi haline gelmiştir.²⁵² Bu kavim incelenirken Orta ve Batı bozkırlarında eski çağlardan beri ismi geçen *Baran* halkına da şans verilmesi gerekir.

Kuman baskısından kaçıp Rus bölgelerine sığınan başta Peçenek ve Oğuz, çeşitli Türk kavimlerinin tarihlere *Karakalpaklar* olarak geçen bir topluluğu oluşturdukları anlaşılıyor.²⁵³ Bunları bir etnik topluluktan ziyade, daha sonraki Rus Kozakları ve Türk Kazaklar gibi bir meslek teşkilülü veya sendika olarak görmek yerinde olur. Bugün Aral gölünün güneydoğusunda yaşayan ve Özbekistan'a bağlı bir cumhuriyet teşkil eden Karakalpakların onlarla ilgisi akla gelse de, bunu şimdilik sadece bir ihtimal olarak söyleyebiliriz. Rus serhatlarında yerleşenlerin ise, göçerliği bıraktıkları için bir süre sonra eridikleri ve aralarında yayılan Hıristiyanlığın da etkisiyle Ruslaştıkları anlaşılıyor. Kiev'de bir katedralde bulunan 1085 tarihli Oğuzca bir mezar kitabesi, Ruslaşmanın bu tarihte çoktan başlamış olduğunu gösteriyor. Bununla birlikte, Moğol istilası zamanına kadar Torklardan (1235) ve Karakalpaktan (1240) bahsedilmektedir.²⁵⁴

11) Kuman/Kıpçaklar

Oğuzların hemen ardından İdil nehrini geçen Kıpçaklar, kısa zamanda Tuna'ya kadar tüm Batı bozkırını doldurmaları ve önceki boyların aksine, sadece ve sadece Moğol istilasıyla sekteye uğrayan uzun süreli bir etnik varlık sergilemeleri ile dikkat çekerler. Başka bir dikkat çekici tarafları ise onların hikayesinin bozkırın etnik-siyasi tarihinin tam yerinde bir betimi olmasıdır. Kabataslak bir tasnifle, Tuna boylarından Altaylara uzanan uçsuz bucaksız bir coğrafya içinde isimleri batıda *Kuman*, ortada

²⁵¹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.67.

²⁵² Pritsak, "Türk-Slav", s.515.

²⁵³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.68.

²⁵⁴ Pritsak, "Türk-Slav", s.515-516.

Kıpçak ve doğuda ise *Kimek* olan bu topluluktan 730'lara doğru dikilen Göktürk ve onları takip eden Uygur yazıtlarında (birisindeki okuma teşebbüsü hariç) tek kelimeyle bile bahsedilmezken, ertesini yüzyılda onları Türk dünyasının adeta kuzey yarısı olarak görmekteyiz. Buradaki muamma ancak, dönemin gelişmeleri hakim boy ile bağlı boylar arasındaki ilişkilere dair genel bozkır kuralları çerçevesinde tahlil edildiğinde anlaşılabilir. Biz burada bu tahlilin ayrıntılarına girmeyecek, sadece hızlı bir şekilde, olup biteni anlatacağız.

Göktürk devletinin çöküşünden sonra (744), kuzeyde, Yukarı İrtiş boyu civarında yaşayan topluluklar *Kimek* adlı kavim etrafında bir araya geldiler ve bir Sibiryaya devleti kurdular. 770'lerden itibaren hayatdar olduğu anlaşılan bu birliğin çeşitli üyelerinin isimleri verilir; bir kağanları ve başkentleri olduğu söylenir.²⁵⁵ 916 yılında Kore yakınlarından Mançu asıllı *Kitan/Kitaylar* Kuzey Çin'de bir devlet kurup hızla genişlemeye başlayınca, muasır kaynakların Türk dediği,²⁵⁶ ancak çağımız tarihçilerince öyle görülmeyen *Kay* adlı kavmi yurtlarından atıldılar. Kaylar da *Kun* Türklerini kovdular. Kunlar, *Sarılar* adlı Türk topluluğunu itelediler; Sarılar *Türkmenleri*, Türkmenler de *Oğuzları* itelediler ve bu sonuncusu (kuzeyden) Karadeniz kıyılarına göçtü.²⁵⁷ Oğuzlar da Peçenekleri itmiştir. Böylece doğunun en ucundaki bir hareketlenme, Balkanlara kadar bütün batıyı etkilemiştir.

Bu şekilde batıya geçen, pek çok boyun²⁵⁸ bir karışımı olan bu topluluğun pek çok da ismi olmuştur: İslam, Gürcü, Ermeni, Moğol ve Çin kaynaklarında bunların ismi, değişik telaffuzlarla *Kıpçak* olarak geçer. Bizans ve Latin kaynakları aynı halka *Kuman*, Macarlar *Kun* derler. Bunun dışında Rus (*Polovets*), Leh-Latin (*Plauci*), Çek-Latin (*Plawci*), Latin (*Pallidi*), Alman-Latin (*Falones*, *Phalagi*, *Valvi*, *Valwen*) ve Ermeni'ce (*Kharteş*) biçimlerin hepsi de istisnasız 'açık sarı, sarışın, solgun'

²⁵⁵ Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Golden, "Kıpçak kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler" *Türkler*, C.II, s.757-766; Kumekov, Bolat, "Kimekler" *Türkler*, C.II, s.767-775.

²⁵⁶ Örn. Kaşgarlı, I, s.28, 32; Fahreddin Mübârekşâh (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*), s.153; Bîrûnî (Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*), s.200.

²⁵⁷ Kumekov, "Kimekler", s.769-770; Golden, *Türk Halkları*, s.227-230; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.137-138.

²⁵⁸ Peçenek örgütlenmesini ayrıntılarıyla veren Porphyrogenitus'a mukabil, kaynaklar Kıpçak-Kuman toplumunun örgütlenmesi üzerine bir şey söylemezler. Çok değişik yerlerde, değişik zamanlarda değişik dillerde kayıtlara geçen boy ve uruk adları için bkz. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşei", s.52-63; ayr. bkz. Kumekov, B., "Kıpçak Hanlığı" *Türkler*, C.II, s.776-784, bkz. s.782-784.

anlamına gelen tercümelerdir.²⁵⁹ Diğer kaynakların açık şekilde anlattığı üzere, bunun sebebi onların sarışın olmalarından başka bir şey değildi.²⁶⁰ Bundan bu kelimelerin *kuman*'ın tercümesi olduğunu anlıyoruz. Zira, bu budun adı sarılık ifade eden *kuba* veya *kuwdan* türemiş olmalıdır.²⁶¹ Biz de Karadeniz kuzeyinde faaliyet gösteren Türk topluluğu için, her ne kadar çok değişik boyları içerse de, Kuman üst ismini kullanacağız.

Osmanlıca'da tespit edilen *kabucak* biçimiyle alakalı görülen *Kıpçak* adı, sefer esnasında ağaç kovuğu içinde doğan bir çocuğa Oğuz Han'ın bu ismi verdiğini söyleyen Reşidüddin'e itibar etmeyen alimler tarafından 'talihsiz', 'çabuk kızan, öfkeli', 'çok hareketli' vb. anlamlarla açıklanmaya çalışılmıştır.²⁶² Halbuki, Oğuz Han'ı destekleyen bilgi Osmanlıca'dan öte, Rusça ve Sırpça'dan gelir. Rusça'da 'gemi' demek olan *kovçeg*, aynı kökten diğer bir Slav dili olan Sırpça'da 'sandık' anlamını kazanmıştır. Karasal bölgede yaşayan Slavlarda geminin ilk örneği, nehri geçmekte kullanılan içi oyulmuş ağaçtan ibaret kano tipi araçlardı. Sırpça'da 'gemi' anlamına gelen *brod* kelimesi Rusça'da 'nehir geçidi' demektir; bunun da ötesinde Rusça *idti brodom* ('suyu yüzmeden geçmek') deyiminde bu kano anlamı saklı kalmıştır. Yani Sırpça'daki 'gemi' de aynı kaynaktan gelmektedir.

Aynı mantığı *kovçeg* kelimesine uygularsak, Rusça'daki ilk *kovçegler* içi oyulmuş ağaçtan yapılıyordu. Sırpça'da ise bu, sandık olarak kalmıştır. Sandık da nihayet içi oyulmuş bir ağaca çıkar ve benzer. Ayrıca, Rusça'da da bu kelime eskiden sandık anlamına geliyordu.²⁶³ Şimdi bu anlam ölmüş, yerine *sunduk* geçmiştir. Ebülğazi'nin dediği gibi, "eski Türk dilinde içi boş ağaca *kıpçak derlermiş*."²⁶⁴ Ve bu Kıpçak, Uygur Oğuznamesine göre, ismini ilk kayığı icat etmesi sayesinde almıştır.²⁶⁵

Tabii ki, Kıpçak kelimesinin *Kuman*'ın eşanlamlısı olması, *-man* ekiyle yapılmış *kuman* 'sarıca, sarımsı, sarımtırak" (krş. *karaman* 'karaca', *sarman* 'sarıca', *kocaman* 'büyükçe', vb.) ile paralel bir anlam sağlayacak şekilde *-cak* tasgir ekiyle yapılmış *kuwcak* 'sarıcık > sarıca, sarışın'

²⁵⁹ Golden, *Türk Halkları*, s.225-226; Gökbel, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul, 2000, s.28-29.

²⁶⁰ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.70-72.

²⁶¹ Golden, *Türk Halkları*, s.225; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.30-31; aynı yazar, "Kıpçaklar / Kumanlar", *Türkler*, C.II, s.729-756, bkz. s.730.

²⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.186; Golden, *Türk Halkları*, s.225.

²⁶³ Şipova, *Slovar' tyurkizmov*, s.189.

²⁶⁴ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime. Türklerin Soy Kütüğü*, yay. Muharrem Ergin, İstanbul, tarihsiz, s.31.

²⁶⁵ Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, C.I, 3. Baskı, İstanbul, 1997, s.62-63.

(krş. *sıcacık, ufacık, yavrucak*, vb.) gibi bir kelimedenden gelme ihtimali her zaman saklıdır.

Rus vakayinamelerine göre Kumanlar ilk kez 1055'te, Oğuzları henüz yenmiş bulunan Vsevolod knezinin yanına gidip barış imzalamalarıyla anılırlar. Bundan, bu tarihte Dnyeper boylarında olduklarını anlıyoruz. İdil nehrini geçişleri ise 1030 civarında olsa gerektir. Ruslarla anlaşmalarından ne kastedildiğini anlamak zor, zira birkaç yıl sonra Rusya'ya Kuman akınları başlamıştır. Aynı şekilde, mağlup Oğuzları kovalayarak 1064 yılında Aşağı Tuna boylarına inmişlerdir. Bundan sonra Batı bozkırını çok uzun bir süre *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak bozkır) olarak bilinecektir.

Oğuzların birkaç yıl içinde neredeyse ortadan kalkması, Tuna'nın güneyine yerleşen Peçeneklerle Kumanları birbirine muhatap kılmıştır. Bizans ile giriştikleri 1087 yılındaki bir savaşta Kumanları yardıma çağıran Peçenekler, bu memleketi çok sevip ayrılmayan Kumanlarla anlaşmazlığa düşmüşler, özellikle ganimet paylaşımı aralarında sorun olmuş, bunu Bizanslıların kullanmasıyla da 1091 yılındaki acı Levunion savaşı vuku bulmuştur.²⁶⁶

Avrupa içlerine kadar pek çok yerde paralı asker olarak rastlamak mümkün olmakla birlikte, Kumanların esas kitlesi Batı bozkırlarında kalmış, dolayısıyla en yoğun ilişki Ruslarla yaşanmıştır. Vakayinamelere göre Kuman saldırıları 1061 yılındaki Vsevolod akınıyla başlar. Zaferle biten bu akının ardından yedi yıl sonra başka bir büyük saldırı yapılmış ve Kiev güçleri de dahil, birleşik Rus orduları yenilmiştir. Bundan sonra vakayinamelere göre birkaç yılda bir, tahminlere göre ise hemen her yıl yağma amaçlı akınlar yapıyordu. 1090'lardan itibaren ise Kuman gücü, cesur hanların idaresinde esas dinamizmini göstermeye başladı. Benek/, Bonyak, Tugorhan, Saruhan ve Altınoba gibi hanlar, bu dönemde Peçenekleri yok etmekle kalmayıp Macaristan ve Lehistan'a bile akınlar yapmışlar, Bizans arazisini yağmalamışlardır.²⁶⁷

Levunion savaşından sonra, Rusya işlerinden fırsat buldukça sık sık Bizans ile ilgilenen Kumanlar, bugünkü Romanya arazisinin yaklaşık tamamen kendi ellerine geçmesinden sonra Tuna'nın güneyi ile ilişkileri sıklaştırmışlar; sadece akın yapmakla kalmayıp yerli esir Bulgarları Bizans'a karşı destekleyip örgütlemişlerdir. En sonunda da 1185'ten başlayarak Asen/Esen adlı bir Kuman beyi çaplı bir isyan çıkartıp Bizans'ı buradan kovmuş ve Bulgar devletini yeniden kurmuştur. Osmanlılar Bal-

²⁶⁶ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.73; Stoyanov, Valerie, "Bulgar tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar)" *Türkler*, C.II, s.798-809, bkz. s.799-800.

²⁶⁷ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.77-78.

kan fetihleri sırasında Bulgaristan'ı Kıpçak Türk soylu kral ve derebeylerinden almışlardır.²⁶⁸

Rus cephesinde değişik Kuman hanlarını değişik Rus knezleriyle, bazen savaş, bazen barış dolu ilişkilerle görüyoruz. Bu olay kalabalığı içinde özetlememiz gereken noktalar, Kumanların güçlü taraf olarak daima Rus işlerine müdahil olmaları, Rusların kendi aralarındaki mücadelelerde onları çağırarak buna çanak tutmaları, bu arada Rus knezlerinin Kuman han kızlarıyla evliliklerinin bir adet haline gelmesi (ki, bir dönem itibarıyla hemen tüm Rus saraylarında Kuman gelinler bulunuyordu), ama sebep ne olursa olsun Kumanların Rus bölgelerini yağmalamak ve bazen kentleri yakıp yıkmak için bahane bulmalarıdır. Ruslar ancak birleştikleri zaman Kuman ordularını durdurabiliyorlardı. Böyle bir durumda 1096 yılında ünlü Tugorhan, kendi damadının da aralarında bulunduğu Rus kuvvetlerince yenilip öldürüldü. Bunun intikamı alınmakla birlikte, Ruslar bir gerçeği görmüşlerdi. 1103 yılında Kiev knezi başkanlığındaki bir başka seferde, gafil avlanan Kumanlar yine yenildiler ve aralarında Altınopa'nın da bulunduğu 20 kadar bey hayatını kaybetti. Kumanlar bunun da intikamını aldılar, Rus bölgelerini yakıp yağmaladılar.

Bu dönemden sonra Rusların da Kuman bölgelerine sarktığı ve akın yaptıkları görülüyor. Böyle bir akında ünlü komutan Bonyak hayatını kaybetmiştir. 1113'te ünlü Vladimir Monomakh'ın Kiev knezi olmasından sonra durum tamamen değişti. Kuman idaresine alınan Oğuz, Peçenek vb. kalıntıları da ayaklanıp Rus tarafına geçtiler. Saruhan'ın da ölümüyle birkaç yıl içinde en büyük idarecilerini kaybeden Kumanların çöküntüye uğradıkları anlaşılıyor ki, Ruslara dayanamayan Saruhan'ın oğlu Atrak/Ötrek halkıyla birlikte, damadı olan Gürcü kralı 2. David'e sığınmıştır.²⁶⁹ Kralın Kumanlardan 40 bin kişilik bir birlik teşkil ettiği ve Selçuklularla mücadelede bunlardan faydalandığı düşünülürse, buraya gelen Kuman sayısının hayli fazla olduğu anlaşılır. Bunların arasında Hristiyanlık yayılmış, yerleşikleşenlerin bir kısmı Gürcüleşmiştir. Türk kimliğini koruyanların bilahare Müslüman olduğu anlaşılıyor ki, bugün Çıldır gölü etrafındaki Türklerin bunların torunları olduğu sanılıyor.²⁷⁰

²⁶⁸ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.153; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.84-86; aynı yazar, "Kıpçaklar / Kumanlar", s.744. Ayrıntılı olarak bkz. Kayapınar, Ayşe, "Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti" *Türkler*, C.II, s.810-819; Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kumanlar".

²⁶⁹ Golden, *Türk Halkları*, s.233; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.79-83.

²⁷⁰ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.84; Gökbel, "Kıpçaklar / Kumanlar", s.737-738. Gürcistan Kıpçakları hakkında daha geniş olarak bkz. Alasania, Guili, "Gürcistan Kıpçakları" *Türkler*, C.II, s.793-797.

Vladimir Monomakh'ın ölümünden sonra Ruslar arasında başlayan iç mücadelenin de etkisiyle, Atrak bozkırdan kendisine yapılan davetleri fazla reddedemedi ve geri döndü. İktidar mücadelesi veren Rus önderler onları hep yanlarında görmek istiyorlardı. İçlerinden bahadır olarak Kөнçek'in seçkinleştiği Kumanlar ise bu fırsatları Rus ülkelerini, hatta Novgorod bölgesini bile yağmalamakta kullanıyorlardı.²⁷¹ Kiev bölgesine yapılan akınlar ise Rus tarihinin işleyişini değiştirdi. Burada can güvenliği kalmayan ahali kitleler halinde kuzeye göçmeye başladı ve Kiev günden güne güçten ve gözden düşerken, Moskova etrafındaki Büyük Rus kitlesi, yani şimdiki Rus milleti belirdi.²⁷²

Ruslar bu sıkıntılı dönemi yeniden bir araya gelerek atlatmaya çalıştılar ve başarılı oldular. 1184 yılında Kumanlar üzerine yapılan ortak seferde, Kumanlardan aralarında 417 bey ve beyoğlunun da bulunduğu 7000 esir aldıkları büyük bir zafer kazanmışlardır. Bu sefere katılmayan Novgorod-Seversk knezi İgor ise bunu gurur meselesi yaparak ertesi yıl kendi başına sefere çıkmış, ancak büyük bir yenilgiye uğramıştır. İgor'un acı yenilgisi üzerine bir Rus ozanı tarafından *Slovo o Polku İgoreve* (İgor Alayı Destanı) adlı bir destan yazıldığı iddia ediliyorsa da, teknik araştırmalar bunun sonradan yazıldığını ortaya çıkarmıştır.²⁷³

Bundan sonra Kuman akınlarının ivme kaybettiği görülüyor ki, taraflar arasında barış ve savaşların birbirini takip ettiği mutad ilişkiler başlamıştır. Bu dönemde ortak seferler daha çok göze çarpmaktadır. 1099'daki ortak Macaristan seferini hatırlatır şekilde 1119'da da Ruslarla Kumanlar bir olup Galiçya'yı Macarlardan aldılar.²⁷⁴ Selçukluların 1221 yılında Kumanların elinde olduğu anlaşılan Kırım sahilindeki Suğdak kentini almaları üzerine, Selçuklulara gücü yetmeyen Kumanlar, Rus yardımına müracaatla burasını geri almak istemişler, ancak bu ittifak da bir şey yapamamıştır.²⁷⁵

Kumanlarla Rusların acıklı bir ittifakı ise bundan iki yıl sonra gerçekleşmiştir. İdil Bulgar bahsinde gördüğümüz üzere, Hazar'ın güneyinden geçtikten sonra Kafkaslara giren iki tümenlik bir Moğol birliği, Derbent

²⁷¹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.85.

²⁷² Kurat, *Rusya Tarihi*, s.50.

²⁷³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.86-89.

²⁷⁴ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.141.

²⁷⁵ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.90. Osman Turan, bu seferi Moğollar tarafından Suğdak'ın alınmasına ve Karadeniz ticaretinin, dolayısıyla Selçukluların zarar görmesine bağlar, fakat aynı sayfada bir çelişkiye düşerek Selçuklulara Suğdak'ı 1223'te Kıpçak ve Ruslardan aldırır. Bkz. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.357-359.

geçidi civarında Alan ve Kuman ittifakı tarafından kuşatılınca, Subutay ve Cebe komutasındaki Moğollar, kendilerinin aynı soydan olduklarını söyleyerek Kumanları Alanlardan ayırıp bu ikincileri perişan etmişler, ardından da bir şey yapmama sözü verdikleri Kumanları ezmişlerdir.

Bunun üzerine Kuban boyundaki Kumanların çoğu kaçarak Ruslara iltica ettiler ve yaklaşan tehlikeyi haber verdiler. Ruslar bu sese kulak verdiler ve hemen tüm knezliklerin katıldığı büyük bir ordu toplandı. Kumanların da katıldığı ordu Moğolları takibe başladı. İttifak güçlerini istedikleri yere, Kalka ırmağı boylarına çeken ve iyice yoran Moğollar ani bir saldırı ile savaşı başlattılar. Kumanların savaşın başında bırakıp gittikleri anlaşılıyor. Bu kadar küçük bir birliğin böylesine çetin saldırısıyla sarsılan Ruslar ise kırılmaktan başka bir şey yapamadılar. Sadece Kiev ordusundan 10 bin civarında ölü vardı. Her on Rus askerinden sadece birinin buradan kurtulduğu belirtilir. Altı knez savaşta öldürülmüş, Kiev knezi Mstislav da dahil esir alınan birkaç tanesi ise işkence altında can vermiştir. Tek kurtulan knez, bu ittifakın kurucusu olan ve en uzak noktada yaşayan Galiçya knezi, aynı zamanda Kafkaslardan kaçan Kumanların önderi Köten'in damadı olan Mstislav idi.²⁷⁶

Moğollar keşif niteliğindeki bu denemeden uzunca bir süre sonra, 1236'da esas batı seferlerine başladılar. Cengiz'in torunu Batu Han'ın yönettiği ordular, 1123'te Kalka savaşından dönen Moğol ordularını yenen İdil Bulgarlarını 1237'de ağır bir şekilde cezalandırdıktan sonra, ertesi yıl Rusya'ya daldılar. Kısa süre içinde Rusya'nın kuzeyi tamamen Moğolların eline geçti. Oradan güneye doğru inip Kumanları aramaya başladılar. 1239 yılına Kuman-Moğol savaşları damgasını vurdu. Köten idaresindeki Kumanlar ciddi bir direniş sergileseler de, Moğol askeri gücü çok fazlaydı. Köten nihayet dayanamadı ve 40 binden fazla atlı ile Macarlara sığındı. Orada çok iyi karşılandı ve hizmete alındı. Bu durum Moğol öfkelerini celbetti ve 1241-1242'deki Macaristan seferine sebep oldu. Macaristan'da halkın ve ileri gelenlerin krala rağmen tutumları ve Köten'i linç etmeleri üzerine Kumanlar küserek güneye çekildiler. Bu esnada Moğollar erdi ve Kuman desteğinden yoksun buldukları Macarları ezip, bütün ülkeyi yağmaladılar. Macarlar hatalarını anlayıp, Moğollar çekildikten sonra Kumanları tekrar davet ettiler.²⁷⁷

Orada *Kun* adlanan Kumanların, Macar devletinin askeri olarak yeniden güç kazanmasında önemli rolleri olmuştur. Öte yandan, aslında Macarlar için önemli görülmesi de, Papalık tıpkı ülkedeki Müslümanların ve

²⁷⁶ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki*, s.92-95.

²⁷⁷ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.142; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.75-76.

Bosna'daki Bogomillerin üzerine gidilmesini istediği gibi, Kumanların da Hıristiyanlaştırılması üzerine baskı yapıyordu. Kumanların Hıristiyanlığı kabulleri zor ve çetin safhalardan geçerek gerçekleşse de, sonuç itibariyle zaman içinde Macar toplumuna eklenmişler, yakın zamanlara kadar dillerini korusalar da kimlik olarak eriyip gitmişlerdir.²⁷⁸

Kumanların Romanya'daki rolleri ise başlı başına bir tarih yapıcılığıdır. Burada Bizans, Macaristan veya Rus knezlikleri gibi devletlerin bulunmaması sebebiyle göçebeler engelsizce gelmişler ve istedikleri gibi yerleşmişlerdir. Burada Türklere karşı koyacak güç, ancak başka bir Türk topluluğu olmuştur. Daha önce bölgeye gelen Peçenek ve Oğuz kalıntılarından Tuna'nın güneyine kovan veya aralarında eriten Kumanlar, oldukça uzun bir süre bölgenin mutlak hakimi olmuşlar, Ortaçağ kaynaklarında *Kumanya* kelimesi bugünkü Romanya'yı ifade etmiştir.

1241 yılındaki istila ile burası kalıcı olarak Moğollarca tutulmuş, anlaşılan Kumanlar ve yerli halk yeni bir düzende örgütlenmişlerdir. Yüzyıl kadar sonra ise, Moğol mülkünün batı kısmını içine alan Cuci ulusu içinde ayrışmalar başladığında, *Basaraba* adlı birinin burayı devletleştirdiği görülüyor. Osmanlıların Boğdan dedikleri *Bessarabya* bölgesinin ismi buradan gelir. Tartışma, Romanya devletini ilk kez kuran bu kişinin Türklüğü değil, aslen Kuman mı, yoksa Türkleşmiş Moğol mu olduğu üzerinedir. Soyadlarından anlaşılacağı üzere, Romanya'daki asiller tabakasının önemli bir kısmı da Kuman asıllı idi. Bunlardan Hıristiyan olanlar Türklüklerini kaybetmişler, lakin yer ve soyadlarında bazı izler bırakmışlardır.²⁷⁹ Örn. Romanya'nın dünyaca ünlü sporcusu *Nadia Comaneci*'nin soyadı. Karadeniz sahiline yakın yerlerde bulunan Türkler ise, Osmanlı döneminde burada kökleşen İslam'ın tesiriyle kimliklerini korumuş ve ortak Türk potasında eriyerek, bugün Romanya ve Bulgaristan arasında paylaşılan Dobruca-Deliorman Türklüğünü oluşturmuşlardır.

Önemli sayıda Kuman'ın çevre ülkelerin halkları arasında eriyerek kimliklerini kaybetmeleri tarihen sabit olmakla birlikte, kuzeyde Moğol – Altın Orda, Balkanlarda ise Osmanlı hakimiyeti sayesinde Kumanların esas kitlesi Türklük sınırları içinde tutulmuş, bir süre sonra İslam'ın yayılışı ile bu kimlik pekişmiş, Kuman adı kaybolursa da, torunları Balkanlarda *Türk*, Batı bozkırlarında ise *Tatar* ve *Nogay* adı altında varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

²⁷⁸ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.143; Gökbel, "Kıpçaklar / Kumanlar", s.742; aynı yazar, *Kıpçak Türkleri*, s.77.

²⁷⁹ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s.149-152; Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s.79-82; aynı yazar, "Kıpçaklar / Kumanlar", s.743.

Özet Olarak...

Ardında mutlak siyasi gelişmeler olmakla birlikte, Orta Asya'nın dışarıya nüfus ihracının öncelikli sebebi kuşkusuz hayat alanlarının daralması idi. Bunu nüfusun artışı dolayısıyla hane başına otlak alanının azalması olarak özetleyebiliriz. Bu yüzden, Orta Asya'dan başka yerlere çok büyük kitlelerin hareket ettiğini düşünme imkanı yoktur. Yalnızca Moğol istilasının önemli miktarda Türk'ü Anadolu ve İran'a iterek farklı bir etki yaptığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Batı bozkırlarına, Avrupa'ya gelen göçerlerin nüfusu daima az olmuştur. Çok geniş bir alanda yaşayan Atrak ve ulusunun Gürcistan'da kendilerine verilen araziye sığdırmaları, bütün Peçenek kitlesinin Balkan dağları ile Tuna arasında kalan küçük bölgede yerlilerden arta kalan topraklara yerleştirilmesi ve kimsenin dışarı taşmaması gibi gerçekler buna işaret eder.

Buna karşılık, Karadeniz kuzeyindeki bozkır kuşağı ile kuzeyin soğuk ülkelerini hariç tutarsak, Avrupa tarihin her döneminde dünyanın en sıkı nüfuslu bölgelerinden biri olmuştur. Göçerleri burada başarıya ulaştıran şey, sıkı savaşçı yapılarının yanında teşkilatlılıkları olmuştur. Hun, Bulgar ve Avar örneklerinde açık görüldüğü üzere, geri ve yabani Alman ve Slav topluluklarını kendi saflarında örgütlemişler, diğer düşmanlarına, özellikle de Roma ve Bizans'a karşı insan kaynağı olarak kullanmışlardır.

Bu aynı zamanda, dünyayı dehşete salan göçebe devletlerinin ve cihangir önderlerinin çok zayıf ve hassas bir konumda bulduklarını gösteriyordu. Diğer kavimlerin idaresindeki en ufak yanlışlık veya zaaf, bir anda bütün devletin çökmesine sebep olabiliyordu. Roma ve Bizans'ın ve sayısız Alman kabilesinin başa çıkamadığı Hun gücünün, Hunlara bağlı bulunan Gepidlerin ve kimi Got kalıntılarının isyanıyla birden bire çöktüğü ve İstanbul'u almak üzere olan Avarların Slav isyanlarıyla sarsılıp bir mevsim içinde bütün itibarlarını kaybetmeleri ve kabuklarına çekilmeleri bunun göstergesidir. Tuna Bulgarlarında 8. yy ortasındaki Bulgar-Slav mücadelesinin de aynı sonucu vermesi beklenebilirdi, ancak muhtemelen Slavların Bizans esaretini müttefik Bulgarların idaresinden daha iyi görmemeleri ve isyanda fazla ileri gitmemeleri, bu arada hanların öngörüsü sayesinde bu tehlike atlatılmıştı.

8. yy'dan sonra durum değişmeye başlamış, 'bedava' insan kaynağı yerini paralı askere bırakmıştır. Bunun tezahürünü Hazarlarda görüyoruz. Aynı dönemin siyasi yapılarından İdil ve Tuna Bulgar ile Avarlarda ise eski akıncı-genişlemeci halk-devlet anlayışı neredeyse tamamen terk edilmiştir. Simeon döneminde bile Tuna Bulgar'ın Balkanlarda yayılma çabasını hemen kuzeydeki Onoğur-Macarların İspanya içlerine varan akıncılarıyla karşılaştırma imkanı yoktur.

Üçüncü safhada ise devletsizleşmeyi görüyoruz. Devletsiz Onoğur-Macar birliğinin Tuna'ya gidip kendi devletlerini kurmalarından sonra bozkıra gelen Peçenek, Oğuz ve Kumanlardan hiçbiri, muhakkak bir yüksek merkezî erkleri bulunmakla birlikte, anladığımız manada bir devlet sahibi olamamışlardır. Batı biliminde çok öne sürüldüğü şekilde, bunun siyasi kültürle, yani bu Türk topluluklarının devlet kurma seviyesinde olmamalarıyla açıklamanın hiçbir imkanı yoktur. Aksine, bunların hepsi de Büyük Göktürk geleneğinden kopup geliyorlardı. Peçenekler Orta Asya'da belki devletsiz bir topluluktan ama Oğuzların ve Kimeklerin, dolayısıyla Kuman-Kıpçakların Batı bozkırına gelmeden hemen önce kendi devletleri vardı. Bunu yolda unutmuş olmaları düşünülemez. Bu devletsizlik dönemini, yazının ilk sayfasında belirttiğimiz gibi, bölgenin jeopolitik ve jeokültürel şartları içinde düşünmek gerekir. Bu yapı içinde lüzumsuzluktan dolayı devlet kurma değil, var olan devletlerin çözülmesi süreci söz konusudur.

Bu üçüncü safhada, aslında köklü bir bozkır geleneği olan "gurbete paralı askerlik yapmaya gitme" işinin had safhaya çıkmasına şahit olunur. Sadece münferit boylar veya küçük birlikler, çeteler değil, bazen bütün bir ulusun paralı asker haline geldiği görülür. Bu aynı zamanda bozkırda bir uluslararası ilişkiler normunun belirmesine yol açmıştır. Utrigurların Bizans tarafından Kutrigurlara karşı kullanılması, Bizanslılara daha sonra bolca başvuracakları ve bozkırdaki Türk halklarının canını çok yakacak bir stratejiyi öğretmiştir: Sınırları tehdit eden bir topluluğu, onun hemen arkasındaki diğer bir topluluk ile bertaraf etmek. Avarların, Büyük Bulgarların, Suvarların, Macarların, Peçenek, Oğuz ve Kumanların, hatta Rusların İstanbul tarafından bu amaçla verimli şekilde kullanıldıklarını yazı boyunca gördük.

Bu yapı aynı zamanda, söz konusu toplulukların milli stratejiler geliştirmesini de engellemiştir. Hunlar, Avarlar veya Moğolların aksine, örneği Kumanların, çok güçlü oldukları ve istedikleri anda yapabilecekleri halde, Rusya'yı fethetme çalışmalarını bu bağlamda değerlendirilebilir. Öte yandan, ne şekilde olursa olsun, bu topluluklar Rusların Karadeniz'e inmesini sürekli engellemiş ve geciktirmişlerdir.

Hem etnosun ve tabii halkın bir millet haline gelmesinde en önemli araçlardan biri olan devlet müessesesinin yokluğu veya kısa ömürlü oluşu, hem de göçebe iktisadının bir devlet nizamı içinde diğer iktisat biçimleriyle etkileşim ve yardımlaşma halinde halkın gönencini temin etmesi yerine, daha kısa ama pahalı bir yol olarak akıncılıkla ve paralı askerlikle geçinilmeye çalışılması, bu toplulukların zaten az olan nüfuslarının sürekli erimesine yol açmıştır. Bir obanın boy birliğini terk ederek çevrede-

ki yerleşik bir devletin hizmetine girmesi ve orada yerleşmesi, salgın hastalık veya kıtlıktan kaynaklanan kitlesel ölümler, akınlarda veya paralı asker olarak gidilen yerlerde verilen can kaybı ve savunma savaşlarında uğranılan kayıplar bir araya geldiğinde, koca koca boyların bir süre sonra yok olma aşamasına geldiği görülmüştür. Artık ümidini kaybetmiş ve sönmeye başlamış etnosların kalıntısını da başka toplulukların temelinde veya harcında görmekteyiz.

Bu bakımdan, Türk topluluklarının Doğu Avrupa'da sürekli yok oluşlarını yerli halklar arasında erimeye bağlamak hem kolayca kaçmak, hem de açıklaması zor bir yola girmek olur. Kıpçakların 'kâmilin' eriyip gittiğini düşünenler, sonraki Tatar ve Nogaylar bir tarafa, en azından bugün Doğu Avrupa'da bulunan Urum, Rumeş, Ermeni ve Karaim gibi Türkçe konuşan toplulukların varlığını açıklamaları gerekir. Ki, yok oldukları konusu da açık değildir. 19. yy'da bugünkü Bulgaristan'ın yarısından fazlasının, Dobruca bölgesinin tamamına yakınının Türk nüfustan oluşmasını çok alışılmış ve bıktırılmış "Anadolu'dan Balkanlara Yörük göçlerine" bağlamanın demografik bir açıklaması olamaz.